

Razvoj antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici od kapitulacije Italije do ulaska partizanskih jedinica u grad

Thon, Marijo

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:767434>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

**Razvoj antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici od
kapitulacije Italije do ulaska partizanskih jedinica u grad**

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Student: Marijo Thon

Zagreb, rujan 2023.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je diplomski rad „Razvoj antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici od kapitulacije Italije do ulaska partizanskih jedinica u grad“

isključivo rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na mojim istraživanjima i oslanja se na objavljenu literaturu, a što pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Student/ica:

U Zagrebu, _____

Zahvale

Ovim putem želim se zahvaliti svojoj obitelji i rodbini na bezuvjetnoj podršci i potpori tijekom cjelokupnog školovanja koje je doseglo izvedbu samostalnog istraživanja veoma zanimljive teme ovoga diplomskog rada.

Zahvaljujem se i svom mentoru, prof. Ivu Goldsteinu na pomoći te svim profesorima i osoblju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na razumijevanju i pomoći tijekom mog prelaska na studiranje u grad Zagreb.

Ujedno se zahvaljujem svom osoblju Muzeja Domovinskog rata Dubrovnik, Dubrovačkih muzeja i Državnog arhiva u Dubrovniku, kao i pojedinim samostalnim istraživačima, na srdačnosti, pomoći i savjetima pri pronalasku izvora i literature za istraživanje navedene teme.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Ciljevi, metode i izvori istraživanja.....	2
1.2. Problematika arhivskih izvora.....	3
2. PREDRATNE POLITIČKE PRILIKE I KOMUNISTIČKI POKRET U DUBROVNIKU ..	5
2.1. Stanje tridesetih godina	5
2.2 Izbori 1935. i 1938. godine	7
3. DOČEK RATA I FORMIRANJE ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA NA DUBROVAČKOM PODRUČJU	9
3.1. Talijanska okupacija i stvaranje VŽ Dubrava.....	11
3.2. Reakcija na teror – „Lipanjski (Vidovdanski) ustanak“ u istočnoj Hercegovini	12
3.3. Organizacija i djelovanje antifašističkog pokreta na dubrovačkom području	13
3.4. Antagonizam hrvatskog i srpskog stanovništva u kontekstu razdora antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici	15
4. KAPITULACIJA ITALIJE I NJEZINE POSLJEDICE	19
4.1. Odjek kapitulacije u Dalmaciji – Utrka za razoružavanje talijanske vojske	21
4.2. Promjene u dubrovačkom kotaru i zaleđu uoči kapitulacije Italije	24
4.3. „Otpor do kraja“ - Dubrovnik kao primjer kaotičnog stanja	26
4.4. Kritika reakcije dubrovačkih komunista	32
4.5. Njemačka okupacija Dubrovnika	36
4.6. Početak savezničkih bombardiranja	39
5. U IŠČEKIVANJU SAVEZNIČKOG ISKRCAVANJA	40
5.1. Namjere Vojislava Lukačevića	42
5.2. Kraha pokušaja suradnje	44
5.3. Reaktivacija oružanih sukoba u dubrovačkom zaleđu	47
5.4. Napredovanje NOVJ-e prema južnodalmatinskoj obali.....	55
5.5. Djelovanje antifašističkog pokreta u Dubrovniku tijekom 1944. godine	59
6. ZAVRŠNICA RATA U DUBROVNIKU	62
6.1. Stvaranje uvjeta za operativno okruženje Dubrovnika.....	63
6.2. Vanjska i „neposredna“ obrana Dubrovnika.....	67
6.3. Polemika o ulasku jedinica NOVJ-e u Dubrovnik	69
7. ZAKLJUČAK	74
Arhivski izvori i literatura	77
Popis kratica	83
Sažetak	85

1. UVOD

U listopadu sljedeće godine navršiti će se 80 godina od ulaska jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ-e) i uspostave dugotrajne socijalističke „narodne“ vlasti u Dubrovniku. Grad poznat još kao „biser Jadrana“ u današnjici je jedan od najvažnijih turističkih središta Republike Hrvatske zbog svojih prirodno-klimatskih pogodnosti te očuvanog nasljeđa kulturno-povijesnih dobara iz razdoblja Dubrovačke Republike (1358.-1806./08.). Dosadašnja povijesna istraživanja većinom su usredotočena na potonje razdoblje, što je u konačnici rezultiralo marginalizacijom i manjkavošću istraživanja moderne i suvremene povijesti Dubrovnika. Razdoblje Drugog svjetskog rata kao izdvojena tema u središtu ovog rada također je znatno neistraženo, unatoč određenim pomacima kroz posljednja dva desetljeća. Pod okriljem povijesnog revizionizma i postupnog otvaranja nove arhivske građe devedesetih godina prošloga stoljeća mnoštvo novijih radova usmjerilo se na istraživanje komunističkih zločina na dubrovačkom području. Pritom su često zanemareni ostali bitni aspekti, naročito vojno-politički i društveni, a antifašistički pokret u Dubrovniku okarakteriziran je kao slab i nedjelotvoran sve do ulaska jedinica NOVJ-e u isti 18. listopada 1944. godine. Ujedno se na udaru negativnih kritika i „rubu“ zabrane našao i film Lordana Zafranovića *Okupacija u 26 slika* (1978.) koji je široj javnosti predočavao talijansku okupaciju i ustaške zločine u Dubrovniku.¹

Naslovna tema ovoga rada prilično je kompleksna i njezina obrada svojevrsan je istraživački izazov, ponajviše zbog fragmentarnosti i djelomične nedostupnosti postojećih izvora. Premda je rad u naslovu vremenski ograničen na jednogodišnje razdoblje od kapitulacije Italije (8. rujna 1943.) do ulaska partizanskih jedinica u Dubrovnik (18. listopada 1944.), prve dvije cjeline obuhvaćaju predratna zbivanja i prve ratne godine. Njihov sadržaj nužan je za shvaćanje, karakterizaciju i usporedbu razvoja antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici uslijed nadolazećih krupnih događanja tijekom 1943./44. godine koji su obrađeni kroz preostale tri cjeline. Po pitanju područja obuhvaćenog ovim istraživanjem, pojam dubrovačke okolice nije, niti iz praktičnih razloga može biti precizno određen. U najužem smislu to je područje od poluotoka Pelješca (Z) do Konavala (I) s pripadajućim Elafitskim otočjem. U širem smislu obuhvaćeni su, ovisno o tematici određenog poglavlja, neposredno i duboko dubrovačko zaleđe (južna i istočna Hercegovina) te južnodalmatinski otoci.

¹ Više o kontroverzi u vezi s navedenim vidi u: Damir Radić, »Filmovi Lordana Zafranovića.« *Hrvatski filmski ljetopis* 6/24 (2000): 51-75: 64-67.

1.1. Ciljevi, metode i izvori istraživanja

Prije izlaganja ciljeva istraživanja u ovome radu potrebno je, oslanjajući se na prethodni tekst, dodatno pojasniti njegov naslov. Antifašizam je u današnjici prihvaćen kao demokratska legitimacija političkog poretka, no on je neupitno različit od ratnog jugoslavenskog ili komunističkog antifašističkog pokreta koji je predmet istraživanja ovoga rada.² Naglasak je primarno stavljen na Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) kao predvodnicu antifašističkog pokreta, odnosno Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a) te na NOV i Partizanske odrede Jugoslavije (POJ) kao predvodnike oružanog otpora, odnosno Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a). Kroz rad se uz potonje ističu i organizacije šire antifašističke fronte koje unatoč bitnom utjecaju partijskog rukovodstva nisu bile isključivo komunističke. Tu je također uključeno i djelovanje pojedinaca protiv fašističkih represija bez ideoloških ili političkih odrednica. Jedan od takvih primjera bio je ugledni dubrovački novinar Rudomir Rudolf Roter.³

Opći cilj ovoga rada je prikaz nastanka i razvoja antifašističkog pokreta u Dubrovniku u korelaciji s njegovom okolicom te širim zbivanjima na jugoslavenskom području. Pritom se u vidu određivanja njegovih lokalnih karakteristika također nastoji provjeriti valjanost spomenutog mišljenja o nedjelotvornosti istoga. Za specifični cilj rada postavlja se po jedna teza i antiteza koje su verificirane kroz tri opsežne cjeline, a ujedno pridonose i ostvarenju općeg cilja. Prvotna teza vezana je uz kapitulaciju Italije i počiva na uvriježenom stajalištu o posljedičnom jačanju antifašističkog pokreta na dalmatinskoj obali i otocima, ali i šire. Teza se primjenjuje za dubrovačko područje unatoč nedovoljnoj reakciji lokalnih partijskih organizacija i talijanskom pružanju otpora. Posljednje dvije cjeline većinom su posvećene vojnom aspektu antifašističkog pokreta u okolici Dubrovnika te se kroz njihov sadržaj suprotstavlja tezi o „nebranjenom Dubrovniku“. Riječ je o stajalištu koje je zastupljeno u pojedinim znanstvenim djelima i medijskom prostoru s ciljem prikaza „bezbolnog“ ulaska jedinica NOVJ-e u Dubrovnik. Suprotstavljena teza od iznimne je važnosti i za epilog ratnih zbivanja na dubrovačkom području te za shvaćanje sprovedene politike retribucije u poslijeratnim mjesecima.

² Branko Caratan, »Hrvatska i antifašizam.« *Politička misao* 32/2 (1995): 106-111: 108.

³ Rudomir R. Roter (1897.-1959.) pokušao je spasiti židovsku obitelj svoga kolege Abrahama Koena iz Sarajeva pružajući im smještaj u rodnom Potomoju (Pelješac). Posthumno mu je 2005. godine dodijeljeno odlikovanje Pravednika među narodima. Uz njega, odlikovanje Pravednika među narodima nosi još 10 Dubrovčana i Dubrovčanki. Blanka Danon Kurpjel, »Ruka i oko sjećanja.« u: Djelo novinara Rudimira Roter (ur. Đorđe Obradović). Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2007: 9-12.

Metodologija rada temelji se na analitičko-interpretativnoj metodi postojećih izvora. Zbog dodatne provjere valjanosti argumenata u obrani navedene (anti)teze, koristi se u manjoj mjeri i idiografska metoda. Potonja je metoda primjenjiva zbog određenih posebnosti dubrovačkog područja u Drugom svjetskom ratu koje se potom mogu dovesti u korelaciju, ili pak usporediti, s drugim područjima. Usporedba će se većinom vršiti s područjem dalmatinske obale i otoka, no u pojedinim temama kao što je kapitulacija Italije, dubrovačko se područje može uspoređivati čak i s grčkim otocima. Zbog odabira navedene metodologije bilo je potrebno uložiti veliki istraživački napor u pronalazak i selekciju izvora. Ta problematika mogla bi biti tema za sebe i također je dobar primjer spomenute marginalizacije istraživanja moderne i suvremene povijesti Dubrovnika.

1.2. Problematika arhivskih izvora

Konsumacijom obilja stručne literature uočeno je svega nekoliko istraživača koji su se bavili ili se još uvijek bave isključivo temom Dubrovnika u Drugom svjetskom ratu, od kojih moramo istaknuti niz radova prof. Franka Miroševića. Kroz sekundarne izvore (članke, monografije, zbornike i dr.) može se pronaći mnogo korisnih informacija, podataka, faktografije i što je najvažnije – uputa za pronalazak arhivske građe, odnosno primarnih izvora. Pritom je potrebno također istaknuti značaj zbornika *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* kao jednog od ključnih izvora ovoga rada. Zbornik je nastao kao rezultat znanstvenog skupa sredinom osamdesetih godina te bitno odstupa od dotadašnje „socijalističke historiografije“. Uz obilje radova koji analiziraju vojne, društvene, političke i druge aspekte antifašističkog pokreta u Dubrovniku, zbornik sadrži i brojna svjedočanstva preživjelih sudionika istoga. U pogledu primarnih izvora zastupljena je pretežito sačuvana dokumentacija komunističkih organizacija i njihovih vojnih krila. Pri tom konceptu korištena je edicija Vojnoistorijskog instituta Jugoslavenske narodne armije (JNA) *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda* (Zbornik NOR-a).

Problematika neobjavljene arhivske građe partijskih organizacija u Dubrovniku iziskuje kraći zaseban osvrt. Dio informacija i podataka može se svakako pronaći u fondu Velike župe (VŽ) Dubrava, odnosno u dokumentaciji vezanoj uz institucije Nezavisne Države Hrvatske (NDH) koja je smještena pretežito u Hrvatskom državnom arhivu (HDA). Potonjim izvorima već dugi niz godina bavi se F. Mirošević. Sačuvana dokumentacija lokalnih partijskih organizacija „rasejpkana“ je unutar državnih, ali i gradskih institucija uslijed niza reformi na

tom području. Pritom je potrebno imati na umu kako je zbog čestih provala malo dokumentacije općenito „proizvedeno“, a samim time i sačuvano. U razdoblju socijalističke Jugoslavije o prikupljanju, obradi i prezentaciji arhivske građe radničkog i komunističkog pokreta u Dubrovniku skrbio je Odjel socijalističke revolucije unutar Dubrovačkog muzeja i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske.⁴ Dio građe nalazio se u Državnom arhivu u Splitu (DAST), gdje je i dan danas. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije i uspostave suverene Republike Hrvatske svu sačuvanu građu u Dubrovniku preuzeo je prema prijašnjem dogovoru 1995. godine novoosnovani Muzej suvremene povijesti DUMUS-a. Osobno sam imao priliku raditi na toj dokumentaciji 2019. godine prilikom unošenja iste u M++ sustav unutar Muzeja domovinskog rata Dubrovnik (MDRD). Većina istraživača i javnosti ipak nije upoznata s informacijom o prelasku građe pod novoosnovani MDRD u razdoblju od 2016. do 2018. godine.⁵ Ovim putem zahvaljujem se ravnateljici MDRD Varini Jurici Turk i višem kustosu te dugogodišnjem istraživaču suvremene povijesti Dubrovnika Mišu Đurašu za pristup i pomoć pri odabiru korištene dokumentacije koja nije sustavno istraživana već desetljećima. Dio građe vezane uz Drugi svjetski rat čuva se i u Državnom arhivu u Dubrovniku (DAD), no u znatno manjem obujmu, naročito u pogledu partijskih organizacija. Za temu ovoga rada dodatan je problem što većina dokumentacije lokalnih partijskih organizacija u DAD-u datira nakon 1945. godine.⁶

⁴ Odjel socijalističke revolucije Dubrovačkog muzeja osnovan je 1956. godine. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske osnovan je 1961. godine nakon odvajanja iz Historijskog odjeljenja Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK KPH). Od 1990. do 1996. godine preimenovan je u Institut za suvremenu povijest i od tada do danas nosi naziv Hrvatski institut za povijest.

⁵ MDRD pravni je slijednik Muzeja suvremene povijesti Dubrovačkih muzeja (DUMUS) od 2016. godine.

⁶ Najopsežnije gradivo u DAD-u po pitanju partijskih organizacija je Gradskog komiteta KPH/SKH Dubrovnik (HR-DADU-241) i Kotarskog komiteta KPH/SKH Dubrovnik (HR-DADU-247).

2. PREDRATNE POLITIČKE PRILIKE I KOMUNISTIČKI POKRET U DUBROVNIKU

2.1. Stanje tridesetih godina

Tijekom razdoblja Kraljevine Jugoslavije Dubrovnik je prolazio kroz proces umjerene industrijalizacije i urbanističkog razvoja izvan stare gradske jezgre. Istovremeno se odvijao i začetak modernog turizma te su gospodarske prilike na dubrovačkom području bile nešto povoljnije naspram ostatka Kraljevine. Premda „politička scena“ u Dubrovniku nije bila znatno drugačija od ostatka gradova s pretežito hrvatskim stanovništvom, postojale su pojedine posebnosti u odnosu dubrovačkih političara prema vladajućem režimu. Tome je izuzev političkog nasljeđa iz prethodnog stoljeća pridonijela i novonastala situacija 1929. godine. Dubrovnik je tada prema novoj administrativno-upravnoj podijeli pripao Zetskoj banovini u nastojanju oslabljenja njegove povezanosti s Dalmacijom i ostatkom hrvatskog teritorija.⁷

Tridesetih godina na dubrovačkom području pojavljuju se i razvijaju tri politička pokreta koja su u fokusu ovoga rada – komunistički, ustaški i četnički. Premda o njihovom predratnom djelovanju u Dubrovniku nema mnogo izvora i literature kao primjerice o Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS), Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici (JRZ) ili u konačnici o fenomenu dubrovačkih „Srba-katolika“, pojedina politička previranja mogu se ponajbolje ogledati kroz raslojavanje sindikalnih organizacija, a na kraju i samog HSS-a. Ideje ustaškog pokreta, odnosno Hrvatske revolucionarne organizacije (HRO) ili Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP), doputovale su u Dubrovnik nedugo nakon njegovog utemeljenja u Italiji. Pojedine pristalice pojavljuju se već 1932. godine, ostvarujući vezu s Italijom vjerojatno preko Lastova.⁸ Prema navodima Miha Kisića, temelje ustaškog pokreta u Dubrovniku postavio je Stijepo Perić 1937. godine po povratku iz emigracije gdje je boravio s Antom Pavelićem.⁹

Četnička organizacija pojavila se u Dubrovniku netom prije nego li na širem hrvatskom području, već 1926. godine. Održavajući vojne parade potaknuli su i lokalne pripadnike

⁷ Zetska banovina obuhvaćala je većinom područje današnje Crne Gore, a upravno-administrativno središte bilo je Cetinje. Tvorili su je još i manji dijelovi današnje Bosne i Hercegovine (južna i istočna Hercegovina), južne Srbije i Kosova. Dubrovnik je uz manji dio obalnog pojasa od poluotoka Pelješca do Boke kotorske i pojedinih dijelova Hercegovine bio područje s dominantnim hrvatskim stanovništvom.

⁸ Franko Mirošević, *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2016: 22-23.

⁹ Miho Kisić bio je jedan od istaknutijih članova HSS-a u Dubrovniku koji se krajem tridesetih priklonio ustaškom pokretu. Stijepo Perić (1896.-1954.) pravnik i političar, od kraja 1943. do kraja 1944. godine ministar vanjskih poslova NDH. Isto: 40-41.

Organizacije jugoslavenskih unitarista (ORJUNA) na osnivanje četničkog bataljuna „Lastovo“.¹⁰ U razdoblju od 1926. do 1929. godine dubrovačka ORJUNA organizirala je više svečanih priredaba i proslava. Tu se pojavljuje zasebno pitanje odnosa dubrovačkih „Srba-katolika“ prema potonjim pokretima, no to nadilazi tematski okvir ovoga rada. Za ovu temu važno je naglasiti njihov zajednički anti-komunistički stav te potpuno ili djelomično podržavanje vladajućeg režima, čime se ne mogu okarakterizirati kao predratni antifašistički pokreti.

Ideje međunarodnog komunističkog pokreta počele su se intenzivno pojavljivati od početka dvadesetog stoljeća među rastućim brojem industrijskih radnika. Bila je to posljedica industrijalizacije i promjene ekonomsko-društvenog stanja nakon izgradnje uskotračne željezničke pruge Gabela – Zelenika 1901. godine s odvojkom do Dubrovnika. Tijekom tridesetih godina dolazi do brojnih promjena unutarnje politike i organizacije Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) koja djeluje ilegalno. O djelovanju KPJ u Dubrovniku do 1933. godine zna se vrlo malo, prema svjedočenjima pojedinih članova tijekom dvadesetih godina bili su organizirani u Mjesni komitet (MK) KPJ Dubrovnik s tri postojeće ćelije.¹¹ Glavni problem dubrovačkih komunista, koji će ih „pratiti“ sve do kraja rata, bila je izoliranost. Zbog prirodno-geografskih obilježja, ali i same ilegalnosti, veze s partijskim rukovodstvom u Splitu nisu bile održive. Nadalje, malobrojni pripadnici i simpatizeri komunističkog pokreta u Dubrovniku zbog toga su lakše podlijegali akcijama državnog represivnog aparata, ne uspostavljajući tako veze ni s obližnjim partijskim organizacijama na hercegovačkom ili crnogorskom području.

Bitne promjene uslijedile su nakon reorganizacije Pokrajinskog komiteta (PK) KPJ za Dalmaciju 1933. godine, uslijed čega su uspostavljene veze Splita s dubrovačkim komunistima, a pretpostavlja se kako je iste godine u travnju i službeno osnovan MK KPJ Dubrovnik.¹² Međutim među primljenim članovima MK ubrzo je došlo do sukoba zbog nepoznatih razloga,

¹⁰ ORJUNA, politička organizacija osnovana 1921. godine koja je podržavala unitarističko jugoslavenstvo i državni centralizam. Zabranjena je i ukinuta uvođenjem diktature 1929. godine. Isto: 24-25. O sociološkoj analizi dubrovačkih „Srba-katolika“ detaljnije u: Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici : istine i zablude*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2011.

¹¹ Većina pripadnika i simpatizera KPJ u Dubrovniku bila je zatvarana tijekom dvadesetih i tridesetih godina, zbog toga se njihov rad svodio na pojedinačne akcije i povremene sastanke. Postojanje MK KPJ Dubrovnik do 1933. godine nije zabilježeno u arhivskim izvorima, izuzev svjedočenja pripadnika KPJ Miha Mrnarevića i Iva Vetme. Franko Mirošević, *Martin Klarić, borac za radnička prava i dubrovački revolucionar*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2021: 17-19.

¹² PK KPJ za Dalmaciju ustrojen je 1926. godine kao nekadašnje Oblasno vijeće Socijalističke radničke partije Jugoslavije. Ustrojenjem Komunističke partije Hrvatske (KPH), nije više podređen Centralnom komitetu (CK) KPJ, već CK KPH, isto se odrazilo i na MK Dubrovnik. Od listopada 1943. godine mijenja naziv u Oblasni komitet (OK) KPH za Dalmaciju. Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske: 1937-1941*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1972: 388, bilj. 533.

stoga je tijekom 1934. godine u Splitu određeno novo vodstvo komiteta.¹³ Stanje se pod vodstvom B. Radeljevića počelo poboljšavati tijekom 1935. godine, ponajviše kroz pojačano sindikalno djelovanje pri čemu su počeli pridobivati sve veći broj simpatizera. Godinu nakon uslijedila je velika policijska provala u gradovima diljem Kraljevine, tako su uz B. Radeljevića u Dubrovniku uhićene još 23 osobe pod sumnjom priklonjenosti KPJ.¹⁴

Veći dio interniranih dubrovačkih komunista pušten je 1938. godine. Premda je veza s PK KPJ za Dalmaciju iznova bila prekinuta, a MK KPJ Dubrovnik praktički prestao s radom, ostvaren je utjecaj na stanovništvo kroz novi pristup sindikalnog djelovanja. Komunistički utjecaj bio je prisutan u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSSJ) koji je nakon 1936. godine u Dubrovniku osnovao 7 podružnica s mjesnim međustrukovnim odborima. Njegove podružnice u Dubrovniku brojile su ukupno 1 600 članova, od kojih je oko 75% bilo aktivno u sindikalnom djelovanju.¹⁵ URSSJ-u pristupio je veći broj građevinskih radnika, dok se podružnica lučkih i obalnih radnika povezala s Hrvatskim radničkim savezom (HRS), sindikalnom organizacijom pod utjecajem HSS-a. U pojedinim trenutcima dubrovački komunisti prihvatili su suradnju s HSS-om kroz zajedničku sindikalnu borbu protiv utjecaja sindikalne organizacije vladajuće JRZ - Jugoslavenskog radničkog saveza (JUGORAS).¹⁶

2.2 Izbori 1935. i 1938. godine

Niz događaja u Kraljevini Jugoslaviji od kraja dvadesetih godina bitno se odrazio na političke prilike u dubrovačkom kotaru. Krajem 1928. godine uslijed Radićeve smrti i raskola unutar HSS-a, raspušteno je dubrovačko gradsko općinsko vijeće i uprava te su raspisani izbori. Ovi izbori vrijedni su spomena pošto su na njima s dvije liste pokušali sudjelovati i dubrovački

¹³ Članovi MK KPJ Dubrovnik u travnju 1933. godine bili su: Ivo Čubelić, Josip Čelak i Antun Lorenzini kao sekretar Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) Dubrovnik te je naknadno primljen Bruno Radeljević. Sukob je prema izvorima fonda Martina Klarića izbio između Nika Maslača i B. Radeljevića, također se navodi sukob zbog generacijskog sraza. PK KPJ za Dalmaciju zbog toga je 1935. godine sastavio MK Dubrovnik od članova: B. Radeljević (sekretar), Nikola Mašanović i Pasko Malenica. Prethodno vodstvo preuzelo je novoosnovani MK SKOJ-a Dubrovnik. F. Mirošević, *Martin Klarić, borac za radnička prava i dubrovački revolucionar*: 20-21.

¹⁴ Prema ranijem izvještaju Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku su se 44 osobe vodile kao pripadnici i simpatizeri KPJ. Prema izvještaju Predstojništva gradske policije 1936. godine uhićene su 24 osobe. B. Radeljević i dio njih kaznu je služio u Srijemskoj Mitrovici gdje su imali priliku upoznati vodeće jugoslavenske komuniste (Moša Pijade, Jovan Veselinov, Koča Popović). Isto: 22-26.

¹⁵ F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 26.

¹⁶ Vidi: Mato Kapović, »Revolucionarni radnički pokret u Dubrovniku 1919-1941. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 19-41: 36-37; Franko Mirošević, »Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik 1931.-1940.« *Časopis za suvremenu povijest* 43/1 (2011): 155-182; 171; F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 27.

komunisti.¹⁷ Od izbora za Narodnu skupštinu 1931. do nastalih promjena tijekom 1934. godine stanje na dubrovačkom području nije se bitno mijenjalo. Izvršeni atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića i puštanje Vladka Mačeka iz zatvora krajem 1934. godine uvelike je utjecalo na obnovu djelovanja HSS-a. Početkom 1935. godine raspuštena je Narodna skupština te su u svibnju raspisani novi izbori, no ovoga puta dozvoljeno je više izbornih lista.

Kandidati režimske liste Bogoljuba Jevtića (JNS) u Dubrovniku bili su Zvonimir Niko Bjelovučić i Niko Šutić. Potonjima je bio suprotstavljen član HSS-a Roko Mišetić, kandidat liste Vladka Mačeka (UO). Unatoč izbornim manipulacijama vladajućeg režima, lista V. Mačeka u dubrovačkom kotaru s ukupnih 7 817 (74,19%) glasova odnijela je potpunu pobjedu.¹⁸ Organizacije HSS-a neupitno su ojačale na dubrovačkom području nakon reaktivacije 1934. godine, što se i pokazalo na potonjim izborima. Dubrovački komunisti zbog toga su na izbore pokušali utjecati stupajući u pregovore s mjesnim organizacijama HSS-a, ali bezuspješno.¹⁹ HSS je u dubrovačkom kotaru ostao dominantan i tijekom općinskih izbora krajem 1936. godine, no u pojedinim općinama (Pelješac) za vijećnike su izabrani pripadnici i simpatizeri komunističkog pokreta.

Uoči skupštinskih izbora krajem 1938. godine HSS je poduzeo niz predizbornih aktivnosti s kojima je dodatno učvrstio svoju dominaciju u dubrovačkom kotaru. Dubrovnik je iste godine posjetio čelnik HSS-a Juraj Šutej, ali i predsjednik vlade te nositelj liste JRZ Milan Stojadinović. HSS je i na ovim izborima odnio apsolutnu pobjedu u dubrovačkom kotaru, a primjetno je i slabljenje vladine liste u urbanim sredinama (prvenstveno u samom Dubrovniku i Cavtatu).²⁰ Premda se su pojedini internirani dubrovački komunisti vratili za vrijeme izbornog razdoblja, partijske organizacije još uvijek nisu bile u potpunosti obnovljene, a svo djelovanje bilo je svedeno na sindikalnu borbu.

¹⁷ Dubrovački komunisti bili su zastupljeni u Ekonomskom bloku radnika, seljaka i nezavisnih građana te Savezu radnika i seljaka. U jeku izbora ubrzo je proglašena Šestosiječanjska diktatura te je kao poglavar gradske uprave ponovno postavljen režimski radikal Petar Brili. F. Mirošević, »Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik 1931.–1940.«: 157.

¹⁸ Izlaznost na izborima bila je znatno veća od prethodne (72,37% 1935. naspram 39,59% 1931. godine). Lista B. Jevtića (JNS) osvojila je 2 680 glasova (25,43%), lista Dimitrija Ljotića (Jugoslavenski narodni pokret "Zbor") 38 glasova (0,36%) te lista Božidara Maksimovića (Lista staroradikala) 2 glasa (0,02%). Dubrovački kotar imao je ukupno 14 562 birača. Isto: 164-166.

¹⁹ Isto: 164.

²⁰ Na izborima 1938. godine lista UO V. Mačeka s istim kandidatom osvojila je 9 897 glasova (81,35%), lista Milana Stojadinovića (JRZ) 2 120 glasova (17,42%) te lista Dimitrija Ljotića („Zbor“) 148 glasova (1,21%). Isto: 175.

3. DOČEK RATA I FORMIRANJE ANTIFAŠISTIČKOG POKRETA NA DUBROVAČKOM PODRUČJU

Krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina uslijedile su bitne promjene koje su se značajno odrazile na komunistički pokret u Dubrovniku. On je tijekom potonjeg razdoblja poprimio karakteristike ratnog antifašističkog pokreta, što će u ovoj cjelini biti i obrazloženo. U svega tri godine (1939.-1941.) dogodio se niz presudnih događaja za ovu temu: stvaranje Banovine Hrvatske, pakt Ribbentrop-Molotov, Hitlerov napad na Poljsku te u konačnici početak rata na jugoslavenskom području koji je rezultirao talijanskom okupacijom Dubrovnika i stvaranjem VŽ Dubrava kao dijela teritorija NDH. Ova cjelina od posebne je važnosti za shvaćanje formiranja i razvoja antifašističkog pokreta na širem području VŽ Dubrava. Pritom se kao zasebna tema izdvaja problematika animoziteta između katoličkog (hrvatskog) i pravoslavnog (srpskog) stanovništva kao jedna od osnovnih problematika koja je u fokusu ovoga rada.

Nakon izbora 1938. godine i povratka interniranih dubrovačkih komunista uslijedio je proces obnove i reorganizacije MK KPH Dubrovnik i Pelješac. Sve do kraja 1940. godine i dalje nisu uspostavljene čvrste veze s PK KPH za Dalmaciju, a djelovanje se i dalje svodilo na sindikalnu borbu. Kao primjer aktivnog djelovanja može se izdvojiti tek organizacija velikog štrajka građevinskih radnika u srpnju 1939. godine.²¹ Bitne promjene nastaju tijekom 1940. godine nakon reakcije CK KPJ na novonastale događaje te formiranjem novog pristupa prema nadolazećem ratu.²² Dolaskom J. B. Tita na čelo KPJ 1938. / 1939. godine prevladala je politika jedinstva unutar KPJ uz stvaranje nacionalnih partija Hrvatske i Slovenije, no odbijalo se podržavanje HSS-a na izborima, suprotno tadašnjem stajalištu KPH. Premda je CK KPJ i dalje dosljedno pratio politiku Kominterne, tijekom 1940. godine dolazi do određenog distanciranja i formiranja novog stava prema ratu uslijed globalnih vojno-političkih zbivanja.

Komunistički pokret u Dubrovniku bio je tijekom potonjeg razdoblja praktički razoren, a jedino aktivno područje bilo je na poluotoku Pelješcu. Zbog nespremnosti i nemoćnosti za reakciju na novonastale događaje, PK KPH za Dalmaciju odlučio je reorganizirati svoje komitete i s njima uspostaviti čvrste veze. Bio je to, kako je istaknuto, „gorući“ problem za

²¹ Poznato je kako su do kraja 1939. godine obnovljene tri ćelije MK KPH Pelješac s ukupno 17 članova. Ante Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 61-70: 61, 62.

²² KPJ zauzela je negativan stav prema sporazumu Cvetković-Maček i nastanku Banovine Hrvatske tijekom kolovoza i rujna 1939. godine. Također tijekom istoga razdoblja potpisan je i pakt Ribbentrop-Molotov te izvršena invazija na Poljsku kojom započinje Drugi svjetski rat.

dubrovačke komuniste. Promjene su nastale na temelju smjernica Prve partijske konferencije PK KPH za Dalmaciju održane pokraj Splita početkom kolovoza 1940. godine. Na konferenciji su prisustvovali i dubrovački komunisti B. Radeljević i M. Klarić te Jozo Rusković s Pelješca kojem je povjeren zadatak sastavljanja novog MK u Dubrovniku. On taj zadatak nije uspio obaviti, stoga je iz Splita poslan Ivan Lučić Lavčević koji sastavlja novi MK KPH Dubrovnik.²³

Stav CK KPJ prema ratnim zbivanjima tijekom 1940. godine formiran je na Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj u Dubravi krajem listopada. Unatoč drugačijim unutarnjim okolnostima od SSSR-a, jugoslavenski komunisti zadržali su Kominternin stav o „imperijalističkom ratu“ Francuske i Velike Britanije. Partijske organizacije poticalo se na prosvjede protiv gladi, poskupljena, rata i sl. Upravo potonje pokazalo se u prethodnom mjesecu pogubnim za dubrovački komunistički pokret. Na prvu obljetnicu Hitlerovog napada na Poljsku (1. rujna 1940.) MK KPH Dubrovnik organizirao je prosvjed protiv gladi i rata na Stradunu.²⁴ Ishod je za dubrovačke komuniste, nedugo nakon obnove partijskih organizacija, bio iznova poguban. Uhićeni su svi članovi MK KPH Dubrovnik i još trinaest pripadnika njegovih ćelija, dakle preko polovica ukupnih članova.²⁵ PK KPH za Dalmaciju ovoga je puta odmah reagirao te iznova uputio J. Ruskovića na ponovno formiranje i organizaciju MK KPH i SKOJ-a Dubrovnik.²⁶

²³ Za sekretara izabran je I. Čubelić zajedno s B. Radeljevićem i M. Klarićem kao članovima. Čubelić je uskoro napustio Dubrovnik te ga je na mjestu sekretara zamijenio Radeljević, a kao novi član primljen je Dušan Todorović. U Dubrovniku su tada djelovale tri partijske ćelije s ukupno 16 članova (Grad, Gruž i Gornji Kono), te MK s 4 člana. A. Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.«: 62.

O značaju konferencije vidi: I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*: 388, 389.

²⁴ Prosvjed je MK napravio prema uputama PK KPH za Dalmaciju. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 47. Stradun ili Placa („platea“ – ulica), glavna i površinski najveća ulica u staroj gradskoj jezgri Dubrovnika, položena u duljini od oko 300 metara u smjeru istok-zapad.

²⁵ A. Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.«: 63. O internaciji i ishodu suđenja vidi: F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 47-48.

²⁶ Novi MK KPH Dubrovnik sastavljen je: J. Rusković kao sekretar te članovi M. Klarić, M. Mrnarević, D. Todorović i Pajo Čerović. Nešto kasnije osnovan je i MK SKOJ-a Dubrovnik od 5 članova te su još 3 člana primljena u KPH. Dakle krajem 1940. godine u Dubrovniku djeluje MK od 5 članova i 5 ćelija s 21 članom. Postojalo je još 9 kandidata i 30 simpatizera KPH. A. Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.«: 63-64.

3.1. Talijanska okupacija i stvaranje VŽ Dubrava

U jeku Travanjskoga rata Dubrovnik je 10. travnja 1941. godine spao pod vlast novoproglašene NDH. Kroz narednih mjesec dana uslijedili su dogovori o razgraničenju NDH i Kraljevine Italije između A. Pavelića i B. Mussolinija prema kojima je Dubrovnik i dalje ostao kao jedan od manjih obalnih dijelova NDH, ali pod upravom 2. talijanske armije.²⁷ Rimskim ugovorima šire dubrovačko područje ipak je rascjepkano, anektirani su otoci Korčula i Mljet koji su ušli u sastav talijanske provincije Dalmacije (sa sjedištem u Splitu). Često se zaboravlja i činjenica o anektiranju istočnih Konavala (od crte Molunat – Orjen) koji su spali pod talijansku prefekturu Kotor. Preostalo dubrovačko područje spadalo je pod 2. talijansku interesnu zonu.

Čelnici dubrovačkog ustaškog pokreta u trenutku proglašenja NDH nisu odmah preuzeli vlast. U neposrednom dubrovačkom zaleđu proglašena je za vrijeme Travanjskog rata mobilizacija, tako je u jednom trenutku 11. travnja iz Bileće poslano oko 180 vojnih kadeta na prodor prema Čapljini koji je uspješno izvršen.²⁸ Strah je otklonjen skorim dolaskom njemačkog motoriziranog odreda i talijanskog motoriziranog armijskog korpusa 2. armije. Ustaško čelništvo službeno je preuzelo vlast 17. travnja dolaskom zapovjednika 17. korpusa, generala Giuseppea Pafundija.²⁹ Po njegovoj naredbi ubrzo su na području Dubrovnik-Mostar iz Albanije raspoređeni dijelovi divizija „Marche“, „Torino“ i „Littorio“. U Dubrovniku je uspostavljena Komanda divizije „Marche“ (zapovjednik Giuseppe Amico), Komanda 15. bataljona kraljevskih karabinjera i Komanda mjesta Dubrovnik.³⁰

Unatoč proglašenju NDH, Kraljevina Italija držala je u Dubrovniku vojnu i djelomično civilnu vlast sve do Mussolinijeve odluke o prestanku okupacije 19. svibnja. Premda je talijanska vojska i dalje ostala, NDH je počela uvoditi svoju organizaciju vlasti, a krajem lipnja Dubrovnik je postao središte novonastale VŽ Dubrava. U razdoblju od svibnja do listopada u Dubrovniku su osnovani Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Ustaška nadzorna služba, Župska redarstvena oblast, Ustaški stožer te Ustaška muška i ženska mladež.³¹

²⁷ Pregovori su se vodili u Beču 21. travnja, u Ljubljani 25. travnja te u Tržiću (Monfalcone) 7. svibnja. Zaključeni su u Rimu 18. svibnja. N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 27.

²⁸ V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 27; F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 71.

²⁹ Giuseppe Pafundi (1883.-1969.), general Kraljevske talijanske vojske, zapovjednik 17. armijskog korpusa do kraja 1942. godine.

Ustaško čelništvo u Dubrovniku bili su: Ivo Rojnica, Mladen Kaštelan, Luka Butigan, Herman Katić i Frano Banić. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 70.

³⁰ Komanda ili Zapovjedništvo.

³¹ N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 30.

Teritorij VŽ Dubrava obuhvaćao je izuzev dubrovačkog kotara i duboko zaleđe (južnu i istočnu Hercegovinu), stoga je stanovništvo pod ovom upravno-administrativnom cjelinom također imalo različita nacionalno-vjerska obilježja. Do kapitulacije Italije VŽ Dubrava sastojala se od Kotarskih oblasti Dubrovnik, Trebinje, Stolac, Čapljina, Gacko i Bileća te od Kotarskih ispostava Ljubinje, Ravno i kasnije Janjina. Na hercegovačkom području većina žitelja bila je pravoslavne vjeroispovijesti (izuzev Ravnog, Čapljine te određenih manjih ruralnih područja), dok je u Kotarskoj oblasti Dubrovnik prevladavalo katoličko stanovništvo. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine na području VŽ Dubrava živjelo je ukupno oko 166 408 stanovnika, od kojih je bilo 73 122 katolika, 64 868 pravoslavaca, 27 954 muslimana te 464 stanovnika drugih vjera.³² U Kotarskoj oblasti Dubrovnik od 50 201 stanovnika, katolika je bilo 47 132, pravoslavni 2 342, muslimana 342 te 385 pripadnika ostalih vjera. U istočnoj Hercegovini živjelo je 62 526 pravoslavni (53,80%), 25 990 katolika (22,36%), 27 612 muslimana (23,76%) te 79 (0,06%) žitelja drugih vjera.³³

3.2. Reakcija na teror – „Lipanjski (Vidovdanski) ustanak“ u istočnoj Hercegovini

Nakon uspostave vlasti NDH, dubrovačko političko rukovodstvo počelo je dosljedno provoditi rasne zakone i genocidnu politiku prema židovskoj i srpskoj zajednici. Od lipnja do kolovoza 1941. godine izdan je niz restriktivnih naredbi koje su rezultirale brojnim zločinima na području VŽ Dubrava, naročito nad srpskim stanovništvom u Hercegovini.³⁴ Istovremeno su se naglo pogoršali odnosi NDH i Kraljevine Italije, što je rezultiralo otvorenim potpomaganjem četničkog pokreta i Jugoslavenske vojske u otadžbini (JVuO) od strane talijanske vojske. Potonje je dodatno oslabilo djelotvorno uspostavljanje vlasti NDH na hercegovačkom području. Na vojnom planu zbližavanje talijanske vojske i JVuO bilo je pogubno za ustaško-domobranske jedinice. Srpsko stanovništvo u Hercegovini bilo je, kako je i navedeno, djelomično militarizirano još od Travanjskog rata, a upravo predaja oružja bila je najveća okosnica problema s vlastima NDH. Zbog potonjeg stvoreni su povoljni uvjeti za aktivnu oružanu borbu protiv vlasti, no na to je presudno utjecao i napad Trećeg Reicha na

³² Franko Mirošević, »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 51/2 (2013): 631-674: 632; *Definitivni rezultati popisa stanovnika Kraljevine Jugoslavije na dan 31.3.1931.* Beograd: 1938.

³³ Isto: 632, 633.

³⁴ O zakonskim odredbama i podacima o ustaškim zločinima više vidi u: N. Anić. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 70-76; F. Mirošević, »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine.«: 635-639.

SSSR 22. lipnja. Nagla promjena globalnih vojno-političkih zbivanja nije utjecala isključivo na novi pristup prema aktivnoj borbi među jugoslavenskim komunistima, već i među četničkim pokretom.³⁵

Situacija u Hercegovini kulminirala je 23. lipnja masovnim ustankom srpskog stanovništva na širokoj relaciji Avatovac-Gacko-Nevesinje-Stolac. Ustanici su u prvom tjednu postigli određene uspjehe u napadima na oružničke postaje, a sama vijest o ustanku stigla je i do Slavka Kvaternika. Malobrojne ustaško-domobranske posade nisu mogle uspješno reagirati ni procijeniti jačinu i raspored ustanika, stoga je Zapovjedništvo kopnene vojske u Zagrebu povjerilo Zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja izvid i rješavanje cjelokupnog problema.³⁶ Tek dolaskom pojačanja i aktivnim sudjelovanjem talijanskih jedinica koje su početku pasivno promatrale događanja, ustanak je u potpunosti slomljen sredinom srpnja.

Karakteristike Lipanjskog ustanka u istočnoj Hercegovini od posebne su važnosti za istraživanje teme ovoga rada. Premda njegovi uzroci, tijek, sudionici i povijesna uloga još uvijek nisu sasvim precizno utvrđeni, nekolicina suvremenih istraživača bavila se ovom temom. Prema novijim istraživanjima u Lipanjskom ustanku nisu aktivno sudjelovali hercegovački komunisti, što je bilo djelomično zastupljeno mišljenje. Također se ističe kako ovaj ustanak nije nastao isključivo na temelju provođenog terora NDH, već je potrebno istražiti i zločine počinjene tijekom Travanjskog rata, utjecaj napada na SSSR te djelovanje četničkih organizacija u Hercegovini.³⁷

3.3. Organizacija i djelovanje antifašističkog pokreta na dubrovačkom području

Dok je Lipanjski ustanak bio praktički slomljen, tijekom srpnja 1941. godine uslijedio je službeni poziv CK KPJ na stupanje u oružanu borbu protiv okupatora na području Hrvatske, BiH te Crne Gore. Zbog potonjeg u kolovozu je došlo do novog niza ustanaka na hercegovačkog i crnogorskog području, gdje će ovoga puta uz pristalice četničkog pokreta sudjelovati i lokalni komunisti. Uvjeti za oružani ustanak u Dubrovniku nisu bili povoljni, partijske organizacije

³⁵ Davor Marjan tako iznosi: „Identificiranje sa SSSR-om kao pravoslavnom Rusijom, s obzirom na stare povijesne veze i hajdučko-pljačkaški mentalitet pučanstva, nije bilo teško postići. Bez problema se prešlo preko ideološke činjenice o nespojivosti ateističkog komunizma i pravoslavlja“. Davor Marjan, »Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 35/2 (2003): 545-576: 554.

³⁶ Prema određenim procjenama ustanika je bilo 3 000 do 5000. Isto: 557-559.

³⁷ Detaljnije o suvremenim istraživanjima Lipanjskog ustanka vidi: D. Marjan, »Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.«: 571-576. Općenito o ustanku vidi: V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 34-35, ; F. Mirošević, »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine.«: 639-643.

bile su u procesu reorganizacije s malobrojnim članovima i simpatizerima, a ujedno je u njemu bila i velika koncentracija talijanske vojske. Dakle oslabljeno dubrovačko partijsko rukovodstvo u Dubrovniku nije moglo samostalno napraviti strategiju prema ustancima u njihovoj neposrednoj blizini. Organizacijski sekretar PK KPH za Dalmaciju Ivo Amulić zbog toga je odlučio ponovno uspostaviti čvrste veze Splita i Dubrovnika u kojeg dolazi krajem godine kako bi formirao široki antifašistički front i pripremio stupanje u oružanu borbu.

Tijekom ljeta 1941. godine MK KPH Dubrovnik organizirao je prikupljanje hrane i sanitetskog materijala za ustanike na hercegovačkom i crnogorskom području. Također u neposrednoj okolini istočno od Dubrovnika osnovane su dvije nove ćelije MK: na Grudi u Konavlima te u Župi dubrovačkoj. Organizacijsko stanje bilo je ipak veoma loše nakon odlaska J. Ruskovića. Uz sve okolnosti prevladala je unutar-partijska razjedinjenost te pasivizacija starijih članova koji nisu bili za otvoreno pružanje otpora. Zbog toga su uz I. Amulića iz Splita upućeni i Petar Grubišić s zadatkom sređivanja unutar-partijskih odnosa te Mate Bilobrk s zadatkom reorganizacije dubrovačkog SKOJ-a i osnivanja odbora Narodne pomoći.³⁸ Amulićeva ideja o stvaranju Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) u Dubrovniku koja bi obuhvaćala sve antifašistički orijentirane građane ubrzo se realizirala osnivanjem njezinog akcijskog odbora koji će naknadno prerast u jedan od prvih Narodnooslobodilačkih odbora (NOO) u Dalmaciji.³⁹ Odbor Narodne pomoći trebao je djelovati kao „općenarodna“ i vanpartijska organizacija koja bi okupila i građane koji nisu pripadnici ili simpatizeri komunističkog pokreta, no njegovo se djelovanje ubrzo počelo preklapati s novoosnovanim fondom za pomoć NOO Dubrovnika koji je bio usmjeren na pomaganje partizanskih jedinica u Hercegovini.

Nešto zapadnije od Dubrovnika, na poluotoku Pelješcu, vladalo je sasvim drugačije ozračje. Tamošnji komunistički pokret bio je znatno masovniji i organiziraniji te je imao stabilne veze sa Splitom i Hercegovinom. Krajem 1941. godine MK KPH Pelješac imao je 6 ćelija s ukupno 38 članova, 18 kandidata i 43 simpatizera.⁴⁰ Dolaskom I. Amulića zatečeno je dobro stanje i povoljni uvjeti za stupanje u oružani ustanak. Dotadašnji MK reorganiziran je u

³⁸ Prema navodima A. Jurovića u Dubrovniku je djelovao „samoprovani odbor“ Hamdije Zupčevića sve do dolaska P. Grubišića. A. Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.«: 66-67.

³⁹ Miroslav Ujdurović, »Narodnooslobodilački odbori na dubrovačkom području 1941-1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 689-705; 689.

⁴⁰ A. Jurović, »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.«: 64.

Kotarski komitet KPH Pelješac te je odlučeno formiranje Pelješke partizanske čete koja će umjesto dotadašnjeg slanja boraca na hercegovačko područje djelovati na samome Pelješcu.

Omasovljenje antifašističkog pokreta u dubrovačkom kotaru intervencijom partijskog rukovodstva iz Splita donekle je uspjelo, tako krajem 1941. godine djeluju dva MK s 18 partijskih ćelija i s ukupno 71 članom.⁴¹ Osnovni problem bila je organizacija efektivnog oružanog ustanka u vidu jedinstvenog djelovanja partijskih organizacija. O tome je ovisio niz specifičnih uvjeta za dubrovačko područje, ponajviše njegova prirodno-geografska obilježja. Tu je riječ ponajviše o izoliranosti KPH Dubrovnik i pasivizaciji njezinih pripadnika te jakoj prisutnosti represivnog aparata, čime Dubrovnik nije mogao preuzeti ulogu središnjeg mjesta antifašističkog otpora u južnoj Dalmaciji. Premda je prema partijskoj strukturi, ali i samoj logici, MK KPH Dubrovnik trebao uz sebe vezati organizacije u neposrednoj blizini, one su se u narednim godinama vezale uz okolna područja. Konavoski partizani održavali su čvršće veze s Crnom Gorom (pr. s MK KPJ Herceg Novi), a pelješki s partijskim organizacijama na području južne Hercegovine.

3.4. Antagonizam hrvatskog i srpskog stanovništva u kontekstu razdora antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici

Prema postojećim cenzusima u dubrovačkom kotaru neupitno je prevladavalo katoličko stanovništvo, dok je u zaleđu (Hercegovini) dominiralo pravoslavno uz značajnu prisutnost muslimana. Odnos Dubrovnika prema pravoslavlima „susjedima“ značajno se izmijenio nakon pada Republike, odnosno tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Nastankom pokreta „Srba-katolika“ među dubrovačkim kulturnim i intelektualnim krugovima postupno se oformila i jaka politička struja s ciljem zbližavanja prema Kraljevini Srbiji kao nositeljici buduće južnoslavenske državne zajednice.⁴² Istaknimo kako sve do stvaranja nove državne zajednice 1918. godine nisu postojali nacionalno-vjerski antagonizmi, već je bila riječ isključivo o „političkoj utakmici“ između koalicije „Srba-katolika“ i „autonomaša“ te Narodne stranke i Stranke prava.

Stvaranjem Države, odnosno Kraljevine SHS (kasnije Jugoslavije), odnosi su postali kompleksni iz više razloga. Prividno je ostvaren cilj „Srba-katolika“ koji u tom razdoblju više

⁴¹ Isto: 69.

⁴² Pošto je pokret „Srba-katolika“ u Dubrovniku nastao u prvoj polovici devetnaestog stoljeća, od 1804. do 1882. godine riječ je o Kneževini, a ne Kraljevini Srbiji.

praktički ne postoje, već se infiltriraju u vladajuće unitarističke stranke, dok se manji dio priklonio idejama četničkog pokreta. Prema sadržaju druge cjeline mogu se primijetiti promjene nastale nakon uvođenja diktature, odnosno pojava ustaškog pokreta i jačanje HSS-a kao oporbe koja će do početka rata preuzeti dominantnu ulogu na političkoj sceni. U samome Dubrovniku još uvijek nisu bile prisutne veće tenzije između hrvatskog i srpskog stanovništva, no situacija u njegovoj užoj i široj okolici bila je znatno drugačija. Premda dio južne i istočne Hercegovine nije ušao u sastav Banovine Hrvatske, na tom se području uslijed početka raspada Kraljevine Jugoslavije počinju stvarati antagonizmi između hrvatskog, srpskog i muslimanskog stanovništva. To se znatno „produbilo“ tijekom Travanjskog rata i kasnije ustaškim terorom te Lipanjskim ustankom, a na sve su neupitno utjecale ideje ustaškog i četničkog pokreta.

Za shvaćanje ove problematike ključno je poznavanje događanja tijekom novog ustanka u istočnoj Hercegovini krajem 1941. godine i tijekom cijele naredne godine. Srpski nacionalisti i manji broj hercegovačkih komunista, potpomognut i od strane MK KPH Dubrovnik, privremeno je surađivao u zajedničkoj borbi protiv vlasti NDH. U vojnom aspektu ustanak je započeo spontano, neorganizirano i bez jasnog vojnog zapovjedništva. Razlike u političkim stajalištima ustanika postojale su od ranije, prvenstveno po pitanju odnosa prema Kraljevini Italiji i konceptu suradnje svih nacionalnosti u ustanku. Među srpskim nacionalistima ubrzo je dolaskom časnika iz Štaba Draže Mihailovića prevladala politika „čišćenja“ muslimanskog i katoličkog stanovništva. Pogoršani odnosi NDH i Kraljevine Italije, naročito nakon reokupacije 2. zone krajem kolovoza 1941. godine, iskorišteni su u vidu otvorenje suradnje pristalica četničkog pokreta s talijanskom vojskom. Unatoč protestima čelnika VŽ Dubrava, na počinjene zločine nad muslimanskim i katoličkim stanovništvom u Hercegovini nitko nije reagirao.⁴³

Malobrojni i neorganizirani hercegovački komunisti, jednako kao i u Dubrovniku, nisu odmah mogli započeti s oružanom borbom protiv ustaško-domobranskih, četničkih i talijanskih jedinica. Po tom pitanju uslijedila je reorganizacija postojećih „seoskih četa“ u veće i jedinstvene vojne jedinice intervencijom KPJ za BiH te formiranjem Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu unutar kojeg je formiran i Južnohercegovački NOP odred.⁴⁴ Tijekom 1942. godine dolazi do potpunog razilaženja četničkog i komunističkog pokreta u zajedničkom ustanku te

⁴³ O zločinima i tijeku ustanka vidi: Franko Mirošević, »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52/2 (2014): 565-607.

⁴⁴ Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu obuhvaćao je i dubrovačko područje (od Neretve do Konavala), no MK KPH Dubrovnik i Pelješac i dalje su bili podređeni PK KPH za Dalmaciju u Splitu.

između njih također dolazi do oružanog sukoba. Na hercegovačkom području tako su tijekom 1942. godine stvoreni „oslobođeni teritoriji“ pod partizanskom kontrolom čemu je znatno doprinijela prisutnost VŠ i većeg broja vojnika u Foči nakon uništenja „Užičke Republike“.

Potonji događaji bitno su se odrazili i na antifašistički pokret u Dubrovniku, prisutnost jačih partizanskih jedinica u zaleđu otvarala je mogućnost boljeg djelovanja i povezivanja s ustaničkim područjima. Nakon intervencije iz Splita i stvaranja Pelješke partizanske čete pristupilo se razmatranju oblika oružanog ustanka u Dubrovniku. Pri toj tematici vidljivo je nepovjerenje hercegovačkog vojno-političkog partijskog rukovodstva prema dubrovačkim komunistima. Pravoslavno stanovništvo u samome Dubrovniku također je skeptično gledalo prema inicijativi KPH o stupanju u otvoreni oružani ustanak. Tako se već prilikom stvaranja Narodne pomoći u Dubrovniku navode „poteškoće pri radu s pravoslavnim elementima“, a malobrojni dobrovoljci koje je MK KPH Dubrovnik nastojao poslati za aktivno sudjelovanje u hercegovačkom ustanku nisu primljeni zbog sumnje na „ustaške elemente“.⁴⁵ Zbog toga je reagiralo partijsko rukovodstvo iz Splita slanjem instruktora PK KPH za Dalmaciju Mate Bilobrka i utjecajnog pelješkog komunista Iva Mordina-Crnog na savjetovanje u Hercegovinu početkom 1942. godine.⁴⁶ Istovremeno se odvijalo formiranje Dubrovačke partizanske čete koja je zbog nepovoljnih uvjeta na dubrovačkom području trebala pristupiti borbama u Hercegovini. Nakon intervencije M. Bilobrka i I. Mordina političko rukovodstvo u Hercegovini odobrilo je formiranje Dubrovačke čete, no vojni krugovi i dalje su bili protiv takve ideje. Tome se najviše protivio Štab Južnohercegovačkog odreda, no na kraju je odobreno formiranje uz uvjet da MK KPH Dubrovnik popuni očekivani brojni kapacitet čete.⁴⁷

Skeptičnost hercegovačkog vojnog rukovodstva ipak se pokazala opravdanom, nakon sastanka Štaba Južnohercegovačkog odreda 19. travnja 1942. godine na Grabu oformljena Dubrovačka partizanska četa brojila je svega 34 vojnika.⁴⁸ Pošto MK KPH Dubrovnik naknadno nije poslao potrebni broj vojnika, četa je ubrzo rasformirana, a njezini pripadnici ostali su djelovati unutar 5. udarnog bataljona Južnohercegovačkog odreda. Udruženom

⁴⁵ M. Ujdurović, »Narodnooslobodilački odbori na dubrovačkom području 1941-1944. godine.«: 690-691.

⁴⁶ Mirjana Đuraš, »Djelatnost instruktora PK KPH Mate Bilobrka u Dubrovniku.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 99-107.

⁴⁷ Dubrovačka partizanska četa trebala se sastojati od 50 do 60 vojnika koji su trebali biti podijeljeni u dva voda (s operativnim zonama zapadno i istočno od Dubrovnika). Isto: 105.

⁴⁸ Dubrovačka partizanska četa oformljena je od 26 dubrovačkih boraca iz Južnohercegovačkog odreda te 8 konavoskih boraca iz „Orjenskog bataljona“. Tomislav Pašalić, »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944«, u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 409-439: 416.

operacijom „Trio“ („Treća neprijateljska ofenziva“) u proljeće 1942. godine izvršen je pritisak na partizanske snage u Hercegovini, a ujedno je došlo i do potpunog raskola između komunističkog i četničkog pokreta. Pelješka partizanska četa zbog toga je u svibnju prebačena natrag na područje Pelješca, a ideja za stvaranje oružanog ustanka u Dubrovniku u potpunosti je napuštena.

Zaključno se može pretpostaviti kako je do antagonizma između katoličkog i pravoslavnog stanovništva došlo uslijed Travanjskog rata i kasnijeg ustaškog te četničkog terora u istočnoj i južnoj Hercegovini. Taj je antagonizam zasebno prisutan u trenucima nejasnog odnosa hercegovačkih komunista prema srpskim nacionalistima krajem 1941. i početkom 1942. godine. Pravoslavno stanovništvo u zaleđu koje je pristupilo komunističkom pokretu prvenstveno je stvorilo skeptičan odnos prema dubrovačkim komunistima koje su smatrali pasivnim i neorganiziranim. To se može protumačiti u kontekstu straha od ustaškog utjecaja te infiltracije doušnika kroz uspostavljene ilegalne „kanale“ Dubrovnika i zaleđa.⁴⁹ Premda su antagonizmi donekle savladani intervencijom iz Splita, ostali su vidljivo prisutni sve do kraja rata. Na to se vjerojatno odrazila teška situacija hercegovačkih partizana uslijed raskola s četničkim pokretom i stupanjem u borbu protiv tri neprijateljske grupacije, prilikom čega je došlo do još većeg opreza. Kao prilog tome iznosimo dio izvješća Okružnog komiteta KPH Dubrovnik iz lipnja 1944. godine:

„U ovome Kotaru još uvijek vlada antagonizam između srpskog i hrvatskog življa. Partiska organizacija do sada nije ni u tome pravilno reagirala, a moglo bi se kazati da je vrlo malo poduzeto bilo da se to izlječi. ... jednako tako vlada antagonizam između Hercegovačkih Srba i Hrvata, što se u mnogome odražuje i na samu Dalmaciju. O tome govori činjenica što Dalmatinski ne idu rado u Hercegovačku Diviziju. U vojsci je također to došlo do izražaja što najbolje se vidi iz pjesme koju oni pjevaju: „Svaka jama od široki vrata, otvorena je za svakog Hrvata“. Vojska ove Divizije se pretila da će popaliti sva sela u kojima žive Hrvati, jer da su ustaše...“⁵⁰

⁴⁹ U navedenom razdoblju uspostavljeno je nekoliko „kanala“, odnosno sigurnih ilegalnih veza putem kojih je iz Dubrovnika slan materijal i ljudstvo u svrhu pomaganja hercegovačkih partizana. Poznati su „kanali“ „Petka“ preko Pobrežja za južnu Hercegovinu te preko Marka Marojice (Župa dubrovačka) za Trebinje.

⁵⁰ »Dokument br. 44. Izvješće Okružnog komiteta KPH Dubrovnik Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju o političkoj situaciji u kojemu se između ostalog navodi da su pripadnici Hercegovačke divizije NOV-e pjevali „Svaka jama od široki vrata, otvorena je za svakog Hrvata“ te prijetili da će popaliti sva sela u kojima žive Hrvati „jer da su ustaše“.« *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjani od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. DOKUMENTI* (1. izdanje) ur. Blanka Matković i Ivan Pažanin. Zagreb: Projekt „Hrvatska povijest 1941.-1948.“, 2011. Digitalno izdanje <https://www.scribd.com/doc/56938053/Zlocini-i-Teror-u-Dalmaciji-1943-1948>, pristup lipanj 2023.

4. KAPITULACIJA ITALIJE I NJEZINE POSLJEDICE

Nakon savezničkih uspjeha u sjevernoafričkoj kampanji daljnji vojni ciljevi dogovoreni su na konferenciji u Casablanci početkom 1943. godine. Saveznička misija na Apeninskom poluotoku trebala je započeti skorim iskrcavanjem na Siciliji, iako se britansko i američko vojno rukovodstvo nije u potpunosti slagalo po pitanju nove vojne strategije.⁵¹ Kraljevina Italija bila je u tom trenutku najslabija točka osovinskih sila, no i dalje je pružala veliki oslonac Trećem Reichu, naročito zbog svoje mornarice i lučkih kapaciteta. Napadom na Apeninski poluotok očekivalo se angažiranje velikog broja njemačkih vojnika za njegovu obranu, čime bi se ostvarili povoljni uvjeti za frontalni napad na drugim bojišnicama. Također, britansko vojno rukovodstvo očekivalo je pozitivan odraz ovoga poduhvata na jugoslavenske, grčke i albanske partizane koji bi pritom mogli pružiti veliku pomoć Saveznicima u prodiranju prema Podunavlju.

U vezi s potonjim, kapitulacija Italije doista je imala presudnu ulogu za NOP na području NDH, a naročito u Dalmaciji. Saveznički pritisak uslijedio je upravo u trenutcima velikih gubitaka NOVJ i POJ tijekom neprijateljskih ofenziva. Od početka 1943. godine pa sve do lipnja odvijaju se Četvrta („Fall Weiss“) i Peta („Schwartz“) neprijateljska ofenziva s ciljem uništenja partizanske grupacije i VŠ-a na čelu s J. B. Titom. Istovremeno je talijanska vojska poduzela niz kažnjeničkih ekspedicija u Dalmaciji pa tako i na dubrovačkom području sve do kolovoza. Nakon raskola s četničkim pokretom tijekom 1942. godine većina njihovih pripadnika i simpatizera na području talijanske okupacijske zone pridružila se paravojnoj formaciji poznatoj kao Dobrovoljačka antikomunistička milicija (tal. *Milizia Volontaria Anti Comunista*, MVAC). Tako se u prvoj polovici 1943. godine NOP suočio s ozbiljnom prijetnjom njegovog uništenja od strane udruženih njemačkih, talijanskih, četničkih i ustaško-domobranskih snaga.

Nakon niza bombardiranja Saveznici su početkom srpnja 1943. godine u sjevernoj Africi počeli koncentrirat vojnu grupaciju koja će ubrzo započeti s napadom na Siciliju. Ukupno 3000 plovnih sredstava, oko 160 000 vojnika, 14 000 vozila, 600 tenkova i 1800 topova ubrzo je, 10. srpnja, pod zapovjedništvom Dwighta Davida Eisenhowera krenulo s napadom

⁵¹ Kao primjer možemo navesti stav američkog novinara Cyrusa L. Sulzbergera koji navodi kako je američki napad na Apeninski poluotok bio jedna od najvećih taktičkih grešaka zbog njegovih prirodno-geografskih obilježja. Kao usko i brdoviti područje mogao se lako braniti, stoga se trebalo zadovoljiti osvajanjem južnog dijela do granice Garigliana – Sangre i potom krenuti u desantne napade na južnu Francusku. Cyrus Leo Sulzberger, *Drugi svjetski rat. Drugi dio*. Prijevod: Vlatko Šarić. Split: Marjan tisak, 2005: 369.

(operacija „Husky“).⁵² Bitka za Siciliju okončana je sredinom kolovoza, no istovremeno se odvijao pad fašističkog sistema i B. Mussolinija. Na sazivu Nacionalne fašističke stranke krajem srpnja članovi Velikog savjeta fašizma odlučili su smijeniti Mussolinija koji je potom uhićen te ponovno obnoviti kraljevske funkcije Viktora Emanuela III.

Talijanske jedinice (divizije „Murge“, „Messina“ i „Bergamo“), nezadovoljne ishodom prijašnjih operacija u NDH pokrenule su zajedno s Domobranstvom NDH i dijelom njemačke 7. SS brdske divizije operacije protiv partizanskih uporišta na relaciji Split-Pelješac. Bila je to zadnja veća operacija talijanske vojske u Dalmaciji. Skora kapitulacija Italije dala se naslutiti još tijekom kolovoza, stoga se većina talijanskih jedinica počela koncentrirati prema obali. VŠ NOV i POJ na čelu s J. B. Titom nalazio se krajem kolovoza u Jajcu odakle se također pravio plan za zauzimanje okupiranih i anektiranih područja u slučaju skore kapitulacije. Istaknimo kako je stanje NOVJ-ei POJ u Dalmaciji nakon Pete ofenzive bilo veoma loše, ukupno je ostalo svega nekoliko stotina vojnika. Zbog ukupnih zbivanja VŠ NOV i POJ još je krajem kolovoza u Dalmaciju vratio Štab Četvrte operativne zone i 1. dalmatinsku brigadu.⁵³

Treći Reich bio je ipak ponajbolje pripremljen za mogući scenarij, što je i sasvim razumljivo. Nakon uspješnog savezničkog iskrcavanja na Siciliji i pada Mussolinija, A. Hitler odlučio je krajem srpnja povjeriti svome feldmaršalu Erwinu Rommelu plan njemačke intervencije na Apeninski poluotok u slučaju kapitulacije Italije nazvan operacija „Osovina“ (*njem. Achse*, prvotno nazvan *Alarich*).⁵⁴ Plan intervencije na okupirana i anektirana područja u NDH nazvan je operacija „Konstantin“, a određene mjere opreza poduzete su tijekom kolovoza. Na jugoslavensko područje tada je s istočnog bojišta prebačena 2. oklopna armija Wehrmachta koja je sa svojim korpusima počela postupno preuzimati unutrašnja područja talijanske okupacijske zone.⁵⁵ Brojne jedinice Armijske grupe „B“ također su se koncentrirale na području Slovenije radi lakšeg prodora prema sjeveru Apeninskog poluotoka. Stav Trećeg Reicha u slučaju potpisivanja primirja Kraljevine Italije sa Saveznicima bio je jasan, talijanske

⁵² Od savezničkih vojski sudjelovali su: Sedma armija SAD-a pod zapovjedništvom Georgea Smitha Pattona, britanska Osmu armija pod zapovjedništvom Bernarda Lawa Montgomeryja te francuski Ekspedicijski korpus pod zapovjedništvom Alphonsea Juina. Zapovjednik savezničkog brodovlja bio je američki viceadmiral Henry Kent Hewitt. Isto.

⁵³ Štab Četvrte operativne zone zamijenio je postojeći Operativni štab za Dalmaciju koji je tijekom kolovoza formirao Grupu udarnih bataljona Dalmacije, 5. dalmatinsku brigadu te započeo s obnovom 9. dalmatinske divizije.

⁵⁴ Operacija „Osovina“ bila je samo jedna od planiranih operacija wehrmachtovog zapovjedništva u slučaju kapitulacije Italije koje su nastajale još od svibnja 1943. godine. Operacija „Konstantin“ određena je za talijanska područja na Balkanu i dijelu Grčke, a operacije „Siegfried“, „Nürnberg“ i „Kopenhagen“ za talijanska područja u Francuskoj.

⁵⁵ Druga oklopna armija bila je podčinjena Armijskoj grupi „F“, tj. Komandi Jugoistoka. Na području Dalmacije djelovao je njihov 15. brdski korpus.

vojnike od tog trenutka tretirat će kao neprijatelje. Prema planiranim operacijama talijanske vojnike trebalo je razoružati i zarobiti te u potpunosti slomiti ikakav mogući otpor ili stupanje u suradnju s jedinicama NOVJ-e.

S druge strane, talijanska vojska od svog Vrhovnog stožera i novoizabrane vlade nije dobivala nikakve zapovjedi ni smjernice. Premijer Pietro Badoglio poslao je tijekom kolovoza generala Giuseppea Castellana u Lisabon na pregovore sa Saveznicima o uvjetima predaje. Unatoč inzistiranju na pojedinim uvjetima, kao primjerice na što skorijem koncentriranom napadu na Rim, G. Castellano i general Walter Bedell Smith potpisuju u Cassibileu na Siciliji 3. rujna bezuvjetnu kapitulaciju Italije.⁵⁶ Kapitulacija se držala u tajnosti sve do javne objave premijera P. Badoglia i Saveznika putem radija 8. rujna.

4.1. Odjek kapitulacije u Dalmaciji – Utrka za razoružavanje talijanske vojske

Za dalmatinsko područje, koje je bilo u potpunosti pod talijanskom okupacijskom zonom i dijelom anektirano, kapitulacija Italije obilježila je prekretnicu u ratu. Na vijest o kapitulaciji Italije lokalne partizanske snage odmah su zauzele pojedine dijelove hrvatske obale i većinu otoka, dok je istovremeno započeo široki ustanak u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. Do 13. rujna lokalni PO i prisutne jedinice NOVJ-e uspjeli su pod svoju kontrolu staviti Split i veći dio Dalmacije, gotovo sve dalmatinske otoke, cijelu Istru (izuzev Pule) i Hrvatsko primorje.⁵⁷ Preuzimanje vlasti i razoružavanje talijanskih jedinica, kao i sam ustanak, teklo je ipak spontano i bez čvrste organizacije. Po objavi kapitulacije VŠ NOV i POJ iz Jajca je uputio 1. proletersku i 4. krajišku diviziju u Dalmaciju te 2. dalmatinsku brigadu u Crnu Goru.

Broj talijanskih vojnika u Dalmaciji za vrijeme kapitulacije Italije teško je procijenit zbog „priljeva“ velikog broja vojnika iz zaleđa (BiH). Poznato je kako su u Dalmaciji bili stacionirani 6. i 18. armijski korpus s ukupno četiri divizije i dvije obalne brigade te se ukupan broj talijanskih vojnika na području NDH u trenutku kapitulacije Italije procjenjuje na oko 200 000.⁵⁸ Bez ikakvih naredbi od Vrhovnog stožera njihova je sudbina naizgled bila prepuštena zasebnim odlukama časnika sa zapovjednim odgovornostima. Pred njima su stajale različite

⁵⁶ Walter Bedell Smith bio je američki general i načelnik Stožera savezničkih snaga na Mediteranu. U trenutku potpisivanja kapitulacije mijenjao je D. Eisenhowera.

⁵⁷ : Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.* Zagreb: Europapress holding : Novi Liber, 2008: 318.

⁵⁸ U sastavu 6. korpusa bile su divizije „Messina“ (Metković) i „Marche“ (Dubrovnik) te 28. obalna brigada (Opuzen). U sastavu 18. korpusa bile su divizije „Bergamo“ (Split) i „Zara“ (Zadar) te 17. obalna brigada (Trogir). Zdravko Dizdar, »Brojdbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 28 1/2 (1996): 161-196: 179-180.

opcije, ali pod izrazito teškim uvjetima. Na primjeru same istočne Jadranske obale, ali i primjerice u usporedbi s područjem Grčke, uočljivo je kako među talijanskim časnicima nije postojala jedinstvena ili bar zastupljena strategija prema novonastaloj situaciji. Hoće li uopće doći do razoružanja i kome će se oružje predati ovisilo je od mjesta do mjesta, a tek manji dio vojnika uspio je ranije izbjeći pred ovim događanjima na Apeninski poluotok gdje je koncem rujna proglašena Talijanska Socijalna Republika.

U Dalmaciji, izuzev dubrovačkog područja, nije došlo do odbijanja predaje oružja, odnosno oružanog sukoba talijanske vojske s nadolazećim njemačkim jedinicama. Većina zapovjednika i vojnika nadala se skorom povratku doma, a to su naizgled planirali ostvariti u pregovorima s dojučerašnjim saveznicima. Na dan kapitulacije njemačke su jedinice po već napravljenom planu krenule iz zaleđa prema dalmatinskoj obali. U prvim tjednima dolazi do prave utrke u razoružanju talijanske vojske između njemačkih jedinica i NOVJ-e, a potonja je u prvoj fazi izašla kao pobjednica. Premda partizanske snage u Dalmaciji nisu bile toliko značajne za vrijeme kapitulacije, one su u tom ključnom trenutku bile prisutne na većini njezinog područja, za razliku od njemačkih jedinica. Nadalje, partizanske su snage također dobile podršku širokih masa što se ogleda u izbijanju spontanog ustanka, a jasno pokazuje i antifašistički karakter dalmatinskog stanovništva. To su u cjelini bili neki od glavnih razloga početnog uspjeha NOVJ-e u Dalmaciji neposredno nakon kapitulacije Italije.

Talijanski zapovjednici koji su nevoljko gledali prema predaji oružja NOVJ nastojali su odugovlačiti pregovore nadajući se što skorijem dolasku Nijemaca, no pred postavljenim ultimatumima nisu imali puno izbora. Tako je primjerice u Splitu ultimatum o predaji divizije „Bergamo“ postavljen generalu Emiliju Becuzziju, što je rezultiralo predajom 13 000 vojnika i svog njihovog naoružanja.⁵⁹ Uz stjecanje velikih količina vojnog materijala uslijedila je i uspješna dobrovoljna mobilizacija stanovništva u partizanske jedinice te uključivanje širokih masa u NOR. Krajem 1942. godine broj partizanskih vojnika NOVJ-e na teritoriju NDH procjenjuje se na oko 46 000, dok krajem iduće godine njihov broj naglo raste na 150 000.⁶⁰

⁵⁹ Ultimatum je postavljen od strane Iva Lole Ribara kao predstavnika VŠ NOV i POJ te Vicka Krstulovića kao predstavnika Štaba Četvrtre operativne zone. Oko 350 talijanskih karabinjera prebjeglo je u partizanske jedinice te je od njih formiran bataljun „Garibaldi“. Dinko Odak, »Slomljena osovina: Utjecaj kapitulacije Italije na NOP u Dalmaciji.« Pregledni članak, 2011. Objavljen kao šestodijelni feljton na Hrvatskom povijesnom portalu 2010. godine: 31-32. (https://www.academia.edu/30992495/SLOMLJENA_OSOVINA_UTJECAJ_KAPITULACIJE_ITALIJE_NA_NOP_U_DALMACIJI, pristup lipanj 2023.)

Slobodna Dalmacija. Godina 1, broj 28. Split, 16. rujna 1943.

⁶⁰ Z. Dizdar, »Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine.«: 175, 182. Usporedi s: I. Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008*: 322.

Istaknimo i zanimljiv podatak o predaji talijanske divizije „Venezia“ u Crnoj Gori Stanleyju Willamu Baileyju i Vojislavu Lukačeviću⁶¹, točnije o pokušaju predaje talijanskih vojnika JVuO-i koja ih nije uspjela staviti pod svoje zapovjedništvo. To su naknadno uspjele jedinice NOVJ-e.⁶²

Masovni ustanak i antifašističko ozračje u Dalmaciji i Istri uz predaju talijanskih vojnika partizanskim snagama znatno je poremetilo planove Trećeg Reicha u operaciji „Konstantin“, no odmah po objavi kapitulacije stupilo se u njezinu realizaciju. Dijelovi 7. SS i 114. lovačke divizije krenuli su 9. rujna prema dalmatinskim gradovima i u svega nekoliko dana postigli zavidan uspjeh. Do 13. rujna ovladali su Zadrom, Šibenikom, Sinjem, Omišem, Makarskom i Dubrovnikom, na području južne Dalmacije razoružali su gotovo cijeli 6. korpus, a na području srednje i sjeverne Dalmacije diviziju „Zara“, jednu pukovniju divizije „Bergamo“ i manje dijelove 17. obalne brigade.⁶³ Partizanske snage i dalje su držale veći dio Dalmacije i gotovo sve otoke, a uspješno je odbačen i prvi njemački napad na Split, dok su neprijateljske jedinice u Sinju i Klisu dovedene u okruženje. Nakon neuspjelog napada 3. i 6. krajiške brigade NOVJ-e na Sinj 22./23. rujna njemačka vojska nastupila je u prodor prema Splitu iz smjera Imotskog i Šibenika. Pritom je deblokiran Sinj i 26. rujna stvoreni su povoljni uvjeti za frontalni napad na Split. Jedinice NOVJ-e u tom su trenutku donijele odluku o povlačenju prema Dinari i Mosoru čime je 27. rujna okončana bitka za Split, poznata kao operacija „Geiserich“.⁶⁴

Unatoč uspješnom razoružanju većine talijanskih divizija u Dalmaciji, cilj njemačkog vojnog rukovodstva o brzom uspostavljanju vlasti na jadranskoj obali nije bio ispunjen. Zbog sporog napredovanja na Apeninskom poluotoku savezničke su snage počele razmatrat opciju intenzivnog pomaganja partizanskog pokreta u Jugoslaviji i Grčkoj. To se u vojnom smislu najbolje moglo ostvarit pomorskim ili zračnim desantom od kojega su njemačke jedinice posebno strahovale. Stožer 2. oklopne armije zbog toga je u listopadu izvršio reorganizaciju

⁶¹ Ove dvije povijesne osobe od posebne su važnosti za kontekst sljedeće cjeline.

S. W. Bailey, britanski brigadir (colonel) i savjetnik političkih pitanja britanske misije pri Štabu Draže Mihailovića. V. Lukačević (1908.-1945.), kapetan u rezervi u vojsci Kraljevine Jugoslavije, od 1941. godine potpukovnik JVuO i zapovjednik operativnog područja Sandžak. Otvoreno je surađivao s talijanskim i njemačkim jedinicama tijekom zajedničkih operacija protiv NOVJ. Početkom 1944. godine odlučio je stupiti u vezu sa Saveznicima. Njegov odnos prema odluci Kralja i izbjegličke vlade o postupnom uklanjanju D. Mihailovića je kontroverzan i izložen u sljedećoj cjelini. Nakon formiranja Nezavisne grupe nacionalnog otpora (NGNO) tijekom rujna i kolovoza 1944. godine bezuspješno se pokušava probiti iz istočne Hercegovine prema Dubrovniku. Početkom prosinca pokušao se pridružiti britanskim jedinicama u Bileći koje su ga potom zarobile i predale partizanskim jedinicama u Nikšiću. U kolovozu 1945. godine odlukom Vojnog suda u Beogradu osuđen je na smrt strijeljanjem koje je izvršeno krajem mjeseca.

⁶² Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.* Preveo Nikica Petrak. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979: 322.

⁶³ D. Odak, »Slomljena osovina: Utjecaj kapitulacije Italije na NOP u Dalmaciji.«: 31.

⁶⁴ Isto: 33-35.

svojih korpusa u Dalmaciji te napravio niz planova za vojne operacije s ciljem potpunog ovladavanja obale i otoka u naredna tri mjeseca.⁶⁵ Osim jasnog cilja slamanja ustanka, njemačke jedinice nastojale su što prije zauzeti dalmatinsku obalu i otoke zbog stvaranja čvrstog obrambenog sustava protiv mogućeg savezničkog desanta. Ta tematika razrađena je u sljedećoj cjelini.

4.2. Promjene u dubrovačkom kotaru i zaleđu uoči kapitulacije Italije

Situacija u Dubrovniku i njegovoj okolici bila je tijekom savezničkog iskrcavanja na Siciliji i kapitulacije Italije nešto drugačija nego li u ostatku Dalmacije. Od sredine 1942. godine stanje antifašističkog pokreta u samome Dubrovniku nije se bitno promijenilo. Rad lokalnih partijskih organizacija uspio se djelomično stabilizirati, no izostalo je stvaranje bilo kakvog oblika ustanka i predviđene partizanske čete, a tek nekolicina boraca odlučila se pridružiti Južnohercegovačkom PO. Izoliranost je i dalje bila glavna karakteristika dubrovačkih komunista, unatoč ostvarenoj vezi sa Splitom i Hercegovinom. Primjetno je da vojna zbivanja na hercegovačkom području bitno utječu na NOP u okolici Dubrovnika, ali ne i u samome Dubrovniku. Prema potonjem, prve veće promjene u dubrovačkom kotaru uslijedile su od srpnja 1943. godine kao posljedica operacije „Schwarz“. Nakon završnog probijanja iz okruženja s „tromeđe“, razbijene jedinice NOVJ-e pregrupirale su se i nastavile povlačenje prema istočnoj i sjevernoj Bosni, no dio pripadnika 1. dalmatinske brigade odlučio se povući prema Jadranu, točnije, prema poluotoku Pelješcu.⁶⁶ Druga bitna posljedica operacije „Schwarz“ za dubrovačko područje bila je nagla promjena u odnosu talijanske vojske prema četničkom pokretu pod utjecajem njemačkog vojnog rukovodstva.

Neposredno pred kapitulaciju Italije primjetna je velika koncentracija talijanskih i četničkih jedinica u Dubrovniku. Prema izvještajima Područnog centra za južnu Dalmaciju od lipnja do kraja kolovoza 1943. godine broj talijanskih vojnika varirao je od 5 000 do 12 000 u Dubrovniku, dok se za Pelješac iznosi podatak o 1620 talijanskih vojnika i 600 fašista te 140

⁶⁵ Područje od Stobreča do Boke kotorske stavljeno je pod nadležnost 5. SS brdskog korpusa kojeg su tvorili 7. SS brdska , 369. legionarska (dotad pod 15. brdskim korpusom) i 118. lovačka divizija. Ostatak Dalmacije i dalmatinskog zaleđa stavljen je pod nadležnost 15. brdskog korpusa kojeg su tvorili 114. lovačka, 373. legionarska i 264. pješačka divizija. Isto: 35.

⁶⁶ „Tromeđa“ se odnosi na pogranično područje Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije.

oružnika i domobrana.⁶⁷ Potonje brojke ne treba uzeti kao precizne podatke, pošto je početkom rujna u Dubrovniku došlo do ogromnog priljeva svih talijanskih jedinica iz južne Dalmacije i Hercegovine, što će biti vidljivo u podacima prilikom njemačkog razoružavanja istih. Podatak o 1 500 pripadnika četničkog pokreta u Dubrovniku i okolici prisutan je od kraja 1942. do ljeta 1944. godine i u korelaciji je s kretanjem i odlaskom talijanske vojske.⁶⁸

Dolaskom značajnih njemačkih snaga na talijansko okupacijsko područje tijekom operacije „Schwarz“ uslijedila je promjena politike prema četničkim jedinicama koje su organizirane u „MVAC“ dotad izvrsno surađivale s Talijanima. Odluci o razoružanju i zarobljavanju četničkih jedinica prethodili su mnogi razlozi, no ponajviše je utjecao izostanak pomoći (kao i talijanske) pri zadatku uništenja VŠ NOV i POJ. Uloženi protesti talijanskog zapovjedništva nisu imali nikakvog rezultata, a vidljivo je to i u Dubrovniku. Taj je raskol bio privremene naravi, neuspjeh pri ostvarenju cilja u operaciji „Schwarz“ primorao je njemačke zapovjednike u BiH na odstupanje od naređenja i postupnu suradnju s četničkim jedinicama. Potonje su zbog očite neučinkovitosti talijanske vojske i mogućeg raspada suradnje s njima (kapitulacije) također počele stupati u pregovore s njemačkim zapovjednicima.

Od posebnog značaja za antifašistički pokret na dubrovačkom području uoči kapitulacije Italije bio je donekle nenadani dolazak manje grupacije boraca 1. dalmatinske brigade u Dubrovačko primorje.⁶⁹ U literaturi se nedovoljno ističe kako je područje zapadno od Dubrovnika također bilo aktivno antifašističko „žarište“ i kasnije središte Dubrovačke partizanske čete.⁷⁰ Grupa od oko 200 vojnika razbijene 1. dalmatinske brigade pojavila se na tom području u srpnju 1943. godine tijekom povlačenja iz unutrašnjosti prema „sigurnoj zoni“ na poluotoku Pelješcu. Izvještaji Oružničkih postaja svjedoče o njihovoj aktivnosti, izuzev

⁶⁷ Uz talijanske jedinice u Dubrovniku se navodi i oko 200 pripadnika Domobranstva, 200 karabinjera i 150 pripadnika fašističke milicije te 80 talijanskih i „domaćih“ agenata. Za Korčulu se navodi prisutnost oko 5 000 talijanskih vojnika. N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 37-38. Vidi i: Vladimir Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.« u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (ur, Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1089-1099: 1090.

⁶⁸ Tu je brojku iznio pukovnik Domobranstva u Dubrovniku Stjepan Zuech nadređenima u Zagrebu krajem 1942. godine. U srpnju 1943. godine u Dubrovnik su stigli ugledni članovi četničkog pokreta Tošo Perović iz Italije te Dobroslav Jevđević iz Rijeke. U kasnijim pregovorima s zapovjednikom 7. SS divizije Augustom Schmidhuberom dopušteno im je držanje od 1 000 do 1 500 vojnika na dubrovačkom području, što može potvrditi kako je taj broj vojnika već bio prisutan. N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 54.

⁶⁹ Područje Dubrovačkog primorja podrazumijeva današnje granice istoimene općine, nekoliko kilometara zapadno od Dubrovnika do granice s BiH na zapadu i sjeveru te do poluotoka Pelješca.

⁷⁰ Središte antifašističkog otpora u Dubrovačkom primorju bilo je malo pogranično selo Trnovica u kojem su još sredinom 1942. godine Stijepo Bradaš, Ivo Jerinić i Ivo Radoje osnovali Mjesni NOO. Mato Mojaš, »Selo Trnovica u narodnooslobodilačkoj borbi.« *NAŠE MORE* 16/1 (1969): 11-12.

jednog napada na talijansku kolonu, najviše su djelovali s propagiranjem o izdaji četnika i skore talijanske kapitulacije među lokalnim stanovništvom.⁷¹

Na poluotoku Pelješcu vladalo je, kao i prije, sasvim drugačije ozračje. Aktivni oružani ustanak koji je počeo još krajem 1941. posebno se intenzivirao povratkom Pelješke partizanske čete iz Hercegovine sredinom 1942. godine. Također su aktivno surađivali s partizanskim jedinicama u Makarskom primorju i na Biokovu te na Korčuli i drugim otocima zbog čega su pojedina sela privremeno držali pod svojom kontrolom. Istovremeno s dolaskom grupe vojnika 1. dalmatinske brigade zapadno od Dubrovnika, na Pelješac je s Korčule, Mljeta i Makarskog primorja prebačena grupa između 100 i 200 boraca. Tako je grupacija od ukupno 130 do 300 partizanskih vojnika tijekom srpnja izvršila dvije uspješne akcije protiv talijanske vojske i Domobranstva na Pelješcu.⁷² U kolovozu je kao odgovor uslijedila je nova, prethodno spomenuta, kaznena ekspedicija u sklopu široke ofenzive talijansko-četničkih snaga protiv partizanskih jedinica u južnoj Dalmaciji koja će potrajati sve do kapitulacije.⁷³

4.3. „Otpor do kraja“ - Dubrovnik kao primjer kaotičnog stanja

Kroz prethodna poglavlja pruža se uvid u raspored, brojnost i strukturu svih vojnih jedinica koje su bile privremeno ili stalno smještene u Dubrovniku i njegovoj okolini. Potonje je prilično značajno u pretpostavci da je prilikom kapitulacije Italije u Dubrovniku neizbježno trebalo doći do kompleksne situacije. Postupno povlačenje talijanske vojske i naoružanja iz unutrašnjosti preko Dubrovnika dalje u Italiju započelo je mjesecima prije same kapitulacije. U kontekstu spomenutih preventivnih akcija njemačke vojske, zapovjednik 1. pukovnije 7. SS divizije A. Schmidhuber napravio je pred samu kapitulaciju ključan potez kojeg je uvijek potrebno imati na umu tijekom kasnijeg okršaja njemačkih i talijanskih jedinica u Dubrovniku. Dok su Talijani odvozili svo teško naoružanje, grupa od 200 vojnika s četiri protu-zračna topa iz sastava 7. SS divizije zauzela je 3. rujna aerodrom na Grudi i tu utvrdila svoj položaj.⁷⁴

⁷¹ O tome vidi: F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 229-231.

⁷² Jedan od uzroka uspješnog partizanskog djelovanja na poluotoku Pelješcu jest izostanak uspostave oružanih snaga i represivnog aparata NDH na što je bitno utjecala propaganda MK KPH Pelješac. Do kraja 1943. djelovao je svega jedan vod domobrana. Partizanskom grupacijom zapovijedao je Ivo Mordin. Isto: 225-227.

⁷³ Zbog poduzetih napada partizanske grupacije u kojima je ubijen i jedan talijanski časnik, krajem srpnja došlo je do odmazde na području sela Kuna. U kolovozu oko 1 000 talijanskih vojnika iskrvalo se u lučici Crkvice (nasuprot luke Ploče), no partizanska se grupacija pred njima povukla. Tako je ekspedicija završila bez ikakvih rezultata. Isto: 228.

⁷⁴ Gruda je malo naselje u općini Konavle, tridesetak kilometara istočno od Dubrovnika. Tu se od 1936. godine nalazila Zračna luka Dubrovnik sve do 1960. godine, odnosno izgradnje nove u neposrednoj blizini (Čilipi). V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1091.

Talijanske jedinice na dubrovačkom području zahvatilo je pred kapitulaciju val nediscipline zbog niza neuspjeha na jugoslavenskom ratištu, ali i širih vojno-političkih događanja. Tu je potrebno iznova naglasiti i promjenu u njemačkoj politici prema četničkom pokretu koja je ujedno i pokazatelj talijanske inferiornosti. Većina istraživača iznosi kako je među „običnim“ talijanskim vojnicima zavladao pozitivno ili dijelom pasivno raspoloženje uslijed kapitulacije. Uzmemo li u obzir široki raspon svih navedenih okolnosti, općenito raspoloženje talijanskih jedinica može se „svesti“ u pretežito očekivanje povratka doma nakon predaje oružja. Pred časničkim kadrom, odnosno zapovjednicima, stajao je težak zadatak. Postalo je jasno kako pad u njemačko zarobljeništvo može biti i najgora opcija, stoga su pojedini zapovjednici počeli razmatrat pružanje otpora s ciljem grupiranja i samostalnog prebacivanja na Apeninski poluotok. Pored toga postojale su još mnoge, sasvim različite opcije, od izravnog priključivanja njemačkim ili partizanskim snagama do suradnje s potonjim ili pak četničkim jedinicama u pružanju otpora. Prethodno spomenutim raspadom zapovjednog lanca talijanski zapovjednici pojedinačno su i zasebno donosili različite odluke u skladu s lokalnim uvjetima. Istraživanje ove teme zbog toga je posebno zanimljivo, ali i zahtjevno, naročito na primjeru Dubrovnika.

Glavni uzrok kaotičnog stanja na dubrovačkom području nedvojbeno je bila odluka zapovjednika divizije „Marche“ G. Amica o pružanju otpora nadolazećem njemačkom razoružavanju. Kao drugi „vodeći“ uzrok, potpuno izostavljen u suvremenim istraživanjima, potrebno je istaknuti i njegovu odluku o obijanju predaje oružja i suradnje s dubrovačkim partijskim organizacijama. U daljoj uzročnoj vezi to proizlazi iz prikazane pasivnosti i izoliranosti dubrovačkih komunista i što je ključno – iz nepostojanja oružanih formacija NOP-a Dubrovniku i užoj okolici tijekom presudnog trenutka. Iz toga se može izvesti pretpostavka kako antifašistički pokret u Dubrovniku nije bitno ojačao ili doživio veće promijene uslijed kapitulacije Italije, kao što je slučaj u ostatku Dalmacije. Tome u prilog naknadno se iznose podatci koji opovrgavaju potonje.

Dijelovi 7. SS divizije krenuli su sa zapovjednikom A. Schmidhuberom u ranojutarnjim satima 9. rujna kao pojačanje iz Mostara prema Dubrovniku. Tamošnjim talijanskim i domobranskim jedinicama dojavljeno je pri polasku da pričekaju dolazak njemačkog zapovjedništva s kojim će se stupit u pregovore o razoružanju. U slučaju ikakvog pružanja otpora odmah je postavljen težak ultimatum – bombardiranje Dubrovnika iz zraka.⁷⁵ To je zbog

⁷⁵ Isto: 1092.

zauzimanja aerodroma na Grudi bilo lako ostvarljivo. Zapovjednu odgovornost nad Amicom imao je zapovjednik 6. armijskog korpusa general Alessandro (Sandro) Piazzoni koji je uslijed kapitulacije ipak odlučio predat oružje Nijemcima, ali bez podrške drugih zapovjednika divizija. Kaotična situacija nastala je već 9. rujna, istovremeno s prodorom dijela 7. SS divizije iz Mostara kretale su se i talijanske jedinice divizije „Messina“ iz Metkovića, Čapljine i Konavala s ciljem okupljanja u Dubrovniku. Na samome početku došlo je na području Hercegovine i Konavala do oružanog sukoba njemačkih i talijanskih jedinica, a štabu 7. SS divizije odmah je potvrđeno kako dolazi do odbijanja predaje oružja na širem dubrovačkom području.⁷⁶

Tijekom drugog dana sukoba, 10. rujna, započeli su u hotelu „Imperial“ pregovori između talijanskog zapovjedništva i njemačkog generalnog konzula Ludwiga Aedelberta, pošto se A. Schmidhuber još uvijek nalazio zapadno od Dubrovnika.⁷⁷ Premda je A. Piazzoni 11. rujna pristao na predaju civilne i vojne vlasti njemačkim jedinicama te povlačenje svojih divizija prema Boki kotorskoj, zapovjednici istih divizija nastavili su pružati otpor. Novi sukobi izbili su zapadno od Dubrovnika kod Slanog, vjerojatno uslijed susreta nadolazećih jedinica 7. SS divizije i talijanske divizije „Messina“.⁷⁸ Istočno od Dubrovnika njemačke su jedinice uspješno zadržale aerodrom na Grudi i razoružale talijanske jedinice u Cavtatu te započele s napadom na talijansko uporište u Mlinima (Župa dubrovačka). Zbog dojave o mogućem utvrđenju talijanske obrane na platou brda Srđ i općenitog nepoštivanja dogovorenog sporazuma, štab 7. SS divizije naredio je 11. rujna bombardiranje talijanskog uporištima u Mlinima i talijanskog brodovlja u dubrovačkom akvatoriju te slanje dodatnog pojačanja iz Trebinja.⁷⁹ Istoga dana u kasnim poslijepodnevним satima A. Schmidhuber nastupajući sa zapadne ulazi sa svojim jedinicama u Dubrovnik.

⁷⁶ Njemačke jedinice napredovale su 9. rujna do neumskog primorja gdje su zatečene talijanske jedinice razoružali i poslali prema Dubrovniku. Istočno od Dubrovnika ušli su u Cavtat gdje je došlo do okršaja prilikom pokušaja razoružavanja, V. Isaić navodi kako je pritom poginulo 7 talijanskih vojnika, a 4 njemačka su ranjena. Sukobi su također izbili i na Grudi. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 243; V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1093.

⁷⁷ Hotel Imperial jedna je od značajnijih historicističkih građevina u Dubrovniku. Nalazi se na predjelu „Pile“ neposredno zapadno od stare gradske jezgre i bio je središte talijanskog zapovjedništva u Dubrovniku 1941.-1943. godine.

⁷⁸ »Dokument br. 212. Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 11 rujna 1943 god. o napadu dijelova Desete NO divizije na Poljanu i Međurić i predaji talijanskih jedinica u Dubrovniku.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u narodna Jugoslavije*, tom V, knj. 19: 638-650.

⁷⁹ Oko 6 Junkers Ju 87 („Stuka“) neprestano je kružilo iznad Dubrovnika 11. rujna. Bombardirali su Župu dubrovačku, napali dva talijanska parobroda kod „Grebeņa“ (JI od poluotoka Lapad), kod Koločepa potopili su parobrod nakrcan ugljenom i talijansku torpiljarku T-8 te još jedan brod kod otoka Oliba. Dan ranije, talijanska je posada po naredbi mornaričkog zapovjedništva potopila parobrod „Brindusium“ koji je prevozio 860 tona municije sa njemačkom pratnjom iz Dubrovnika prema Draču. V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1093.

Tijekom 11. rujna u Dubrovniku se izvršilo posljednje grupiranje talijanskih jedinica. U tom trenutku na veoma uskom obalnom području nalazili su se zapovjednici divizija „Messina“ (Guglielmo Spicacci) i „Marche“ (G. Amico) te zapovjednik 6. armijskog korpusa (A. Piazzoni) sa ukupno 25 000 do 30 000 vojnika i svim pripadajućim naoružanjem.⁸⁰ Dolaskom A. Schmidhubera njemačke jedinice koje su brojile svega oko 250 vojnika službeno su preuzele vlast prema ranijem dogovoru. Za civilne i malobrojne vojne dužnosnike NDH, tj. VŽ Dubrava, to je uvelike olakšalo situaciju koju nisu mogli držati pod kontrolom.⁸¹ U Dubrovniku i neposrednoj okolici skupilo se također i između 1 000 do 1 500 pripadnika četničkog pokreta s kojima je general A. Piazzoni prethodno pregovarao kod Trebinja. Njihova uloga u ovoj situaciji nije potpuno razjašnjena, u literaturi se može naići na „kruženje“ informacija o mogućoj uspostavi četničke vlasti nakon odlaska talijanskih jedinica, no za pretpostaviti je kako su im prvenstveno nastojali pružiti pomoć pri evakuaciji.⁸² Na kraju dana (11. rujna) nakratko je prestala kaotična situacija u ozračju borbi i bombardiranja. Sve zaraćene strane s nestrpljenjem su očekivale sutrašnji dan kada je prema dogovoru talijanska vojska trebala predati svo teško naoružanje.

Zapovjednici G. Spicacci i G. Amico odlučili su i dalje pružati otpor, tako su u rano jutro 12. rujna u Dubrovniku započele višesatne ulične borbe. Ovaj povijesni događaj posebno je značajan, pošto je riječ o prvom velikom oružanom sukobu u Dubrovniku nakon 1806. godine. Za shvaćanje tijeka i ishoda njemačko-talijanskog sukoba potrebno je ukratko upoznat prirodno-geografska i vojna obilježja područja na kojem se odvijao, što je detaljno obrađeno kroz poglavlje „Vanjska i „neposredna“ obrana Dubrovnika“ u sljedećoj cjelini. Prema izvorima donekle se može rekonstruirati tijek borbe. Talijanske jedinice bile su koncentrirane u Gruškom zaljevu i glavnoj vojarni koja je u neposrednoj blizini. Manji dijelovi držali su strateške položaje, većinom dominantne visove, po čitavom predgrađu i poluotoku Lapadu. Prvi sukob izbio je prema izvorima u spomenutom hotelu „Imperial“ gdje se još uvijek nalazilo talijansko zapovjedništvo.⁸³ To je sasvim moguće, pošto su se njemačke jedinice zajedno s lokalnim oružništvom i redarstvom nalazile unutar gradskih zidina. Ostale talijanske jedinice potom su

⁸⁰ Ova brojka često se susreće u izvorima i literaturi. »Dokument br. 221. Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 15 rujna 1943 god. o dejstvu Trinaeste proleterske NOU brigade "Rade Končar" na području Jastrebarskog i razoružanju talijanskih jedinica u Dubrovniku i Šibeniku.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u narodna Jugoslavije*, tom V, knj. 19: 659.-662.

⁸¹ Prema zapisima velikog župana VŽ Dubrava Ante Buća u Dubrovniku je u trenutku kapitulacije Italije bilo svega oko 100 pripadnika Domobranstva (i oružništva te redarstva) smještenih unutar gradskih zidina, a još 9. rujna proglašeno je stanje visoke pripravnosti. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 239.

⁸² V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092.

⁸³ F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 238.

krenule sa spomenutih položaja prema staroj gradskoj jezgri, pri čemu započinju ulične borbe. Brojke koje su prethodno iznesene jasno pokazuju talijansku nadmoć, no njemačke snage odmah su naredile djelovanje teške artiljerije i zrakoplovstva. Precizan opis kretanja talijanskih vojnika nije zapažen među izvorima, no poznato je kako su oko 13 sati odlučili predati oružje u neposrednoj blizini gradskih zidina.⁸⁴

„Summarum“ višesatnih uličnih borbi bilo je 15 poginulih i 68 ranjenih talijanskih vojnika uz gubitak nekoliko oklopnih i transportnih vozila, a cijela „dubrovačka grupacija“ razoružana je i zarobljena od A. Schmidhubera koji je također bio ranjen u borbi.⁸⁵ Njemačke i domobranske jedinice imale su 10 poginulih i 23 ranjena i također su izgubile nekoliko transportnih vozila.⁸⁶ Za lokalno stanovništvo posljedice su bile pogubne, talijanske su jedinice u početnom odstupanju prema Dubrovniku uništavale svu infrastrukturu, a uslijed borbi uništeno je nekoliko zgrada te poginulo 6 civila.⁸⁷ Najpogubnija posljedica odluke o „otporu do kraja“ bila je sudbina 25 000 do 30 000 razoružanih i zarobljenih talijanskih vojnika. Prema njemačkoj „kaznjeničkoj politici“ nad dijelom zarobljenih časnika odmah je izvršena odmazda, a ostatak je zajedno s cijelom grupacijom poslan u logore Mostar i Sarajevo, odakle su dalje prebacivani na prisilan rad u Njemačku ili drugdje.⁸⁸

Razlog nastanka kaotične situacije u Dubrovniku treba „potražiti“ u nastojanjima pojedinih talijanskih zapovjednika da „otporom do kraja“ izbjegnu razoružavanje. Kao „vrh“ zapovjednog lanca A. Piazzoni procijenio je uoči kapitulacije cjelokupnu situaciju te izabrao predaju njemačkim snagama kao najbolju opciju. Istaknuli smo kako je s četničkim vodstvom također stupio u pregovore, no njihovi zaključci nisu poznati. S obzirom na nepostojanje

⁸⁴ U izrazito relevantnom članku V. Isaića zamjećujem „čudan“ podatak o zaustavljanju talijanskih jedinica na liniji Gospa od Milosrđa-Boninovo-Pile. Prema sačuvanim fotografijama iz zbirke MDRD vidi se razoružanje talijanske kolone na današnjoj cesti preko Boninova te u okolici glavne vojarnje. Za pretpostaviti je kako su jedinice iz Gruškog zaljeva i poluotoka Lapada krenule prema staroj gradskoj jezgri „obalnim“ putem preko Boninova (koji je i danas isti) i stigle do Pila (zapadni ulaz u staru gradsku jezgru). Gospa od Milosrđa je crkva smještena nešto zapadnije na obalnoj liniji (poluotok Lapad) od Boninova. Određena grupacija talijanskih vojnika mogla se naći na toj poziciji u trenutku predaje, no ona se onda zasigurno nije kretala s ostatkom. Ovaj podatak „odskake“ i jer taj dio Dubrovnika nije pogodan za evakuaciju (strma krška obala). V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1094.

⁸⁵ Isto:

⁸⁶ Potonje brojke ne treba uzimati kao precizne podatke. U domobranskoj korespondenciji navodi se svega 1 poginuli domobran i 2 ranjena redara te 2 poginula Nijemca. »Dokument br. 221. Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 15 rujna 1943 god. o dejstvu Trinaeste proleterske NOU brigade "Rade Končar" na području Jastrebarskog i razoružanju talijanskih jedinica u Dubrovniku i Šibeniku.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u narodna Jugoslavije*, tom V, knj. 19: 661-662.

⁸⁷ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1094.

⁸⁸ Zapovjednik divizije „Marche“ G. Amico strijeljan je 13. rujna neposredno zapadno od Dubrovnika. Mjesto strijeljanja u literaturi i izvorima varira od naselja Orašac do okolice Slanog. Većina zarobljenih vojnika odmah je poslana u logor Mostar, ali se zbog prevelikog broja dio poslao i u Sarajevo.

partizanskih vojnih jedinica, mirna predaja njemačkim snagama naizgled je mogla značit „povratak kući“. Zapovjednici divizija „Marche“ (G. Amico) i „Messina“ (G. Spicacci) zauzeli su od početka sasvim drugačiji stav o „povratku kući“, planirajući evakuaciju iz Dubrovnika pod svaku cijenu. Naglasimo kako je i takav stav imao „pokriće“ u ukupnom omjeru jedinica. No otpor od početka značio je i „otpor do kraja“, početna njemačka obećanja o mogućoj evakuaciji, koja su se na brojnim primjerima pokazala lažnim, nisu bila prihvatljiva. Početak otpora u nastupanju prema Dubrovniku nedvojbeno je „zapečatio“ njemačku odluku o oštrom odnosu prema zarobljenima, što je zasigurno dodatno motiviralo talijanske jedinice na pružanje „otpora do kraja“. Opcija mirne predaje, koja je i formalno obavljena tijekom sukoba pod odlukom zapovjednika 6. armijskog korpusa (A. Piazzoni) nije imala nikakav značaj „na terenu“.

U vojnom kontekstu „otpor do kraja“ bio je od početka osuđen na propast, no potrebno je i dalje imati na umu ostale opcije talijanskog zapovjedništva koje nisu bile puno povoljnije. Među velikim dijelom talijanskih vojnika već je pred kapitulacijom zavladao pasivno i nedisciplinirano ponašanje uz postupni raspad zapovjednog lanca. U postupnoj evakuaciji određeni dio iskusnih vojnika uz izrazito bitnu vojnu tehnologiju već je bio napustio svoje položaje. Prema potonjem upitno je koliki je broj talijanskih vojnika zaista bio u visokoj borbenoj spremi za obračun s njemačkim snagama u Dubrovniku. Druga bitna stavka bila je njemačka zračna nadmoć ostvarena preventivnim zauzimanjem aerodroma na Grudi 3. rujna. Ovaj potez može se usporediti s desantnom njemačkih jedinica na Sinj s ciljem zauzimanja aerodroma koji će se pokazati ključnim u napadu za Split, baš kao i konavoski u napadu na Dubrovnik. Njemačka zračna i artiljerijska nadmoć nad deseterostruko brojnijim ljudstvom niskog borbenog morala lako je ishodovala pobjedu. Nadodajmo kako se djelovanjem njemačkih borbenih zrakoplova tijekom 11. rujna na dubrovačkom području može zaključiti kako su talijanske jedinice bez efektivne protuzračne obale postale „laka“ meta njemačkom zrakoplovstvu. To je jednako vrijedilo i za njihova transportna i borbena sredstva, tako je potapanjem brodovlja nužnog za evakuaciju realizacija iste postala neizvjesna.

4.4. Kritika reakcije dubrovačkih komunista

Kroz prethodna poglavlja spomenuta je prisutnost određenog broja partizanskih jedinica zapadno od Dubrovnika uoči kapitulacije Italije. To nije ostvarilo nikakav utjecaj na antifašistički pokret u Dubrovniku gdje i dalje nisu postojale oružane formacije NOP-a, a slanje i najmanje jedinice nije bilo izgledno zbog velike koncentracije talijanskih vojnika. Na Pelješcu se zbog čvrste organizacije MK KPH Pelješac i aktivnog djelovanja Pelješke partizanske čete potpomognute borcima iz ostatka južne Dalmacije te općenitog antifašističkog raspoloženja stanovništva, razoružanje talijanske vojske odvijalo kao i u ostatku Dalmacije. U dogovoru s zapovjednikom partizanske grupacije na Pelješcu Ivom Mordinom, talijanske jedinice razoružane su i puštene 9. rujna na odlazak prema Dubrovniku ili Korčuli. Dan nakon zauzet je Ston i razoružana manja grupa oružnika i domobrana po ostalim pelješkim naseljima.⁸⁹ Kao i u većem dijelu privremeno oslobođene Dalmacije započela je dobrovoljna mobilizacija stanovništva. Talijanske jedinice odmah su se predale i lokalnoj partizanskoj grupi na otoku Mljetu koja je potom krenula zauzeti otok Šipan.⁹⁰ Tu se dogodila nešto drugačija situacija, mljetska partizanska grupa zajedno s talijanskom posadom razoružala je oružničku postaju. Talijanski vojnici ostali su na otoku Šipanu sve do dolaska njemačkih snaga 18. rujna.⁹¹

Bez borbene grupe i ikakvog vojnog predstavnika, s talijanskim jedinicama u Dubrovniku i Konavlima pokušao je pregovarati MK KPH Dubrovnik. Njegovi članovi nastojali su nagovoriti talijanske jedinice na polaganje oružja i pridruživanje NOP-u. Talijanski zapovjednici već su bili donijeli različite odluke od kojih ni jedna nije podrazumijevala predaju ili oblik suradnje s NOP-om. Razlog je izuzev nedostatka odgovarajućeg vojnog predstavništva, bio i slab utjecaj dubrovačkih komunista među stanovništvom. Istočno od Dubrovnika djelovala je od svibnja Konavoska partizanska četa i tu su šanse o predaji bile nešto veće pa je uslijed kapitulacije Italije kao član MK KPH Dubrovnik na pregovore poslan Martin Klarić, no bez ikakvog rezultata.⁹²

⁸⁹ U Slobodnoj Dalmaciji 21. rujna izviješteno je kako je Ston zauzet 9. rujna. U Stonu je dolaskom partizanskih snaga osnovan NOO na čijem je čelu bio svećenik Ante Salacan. Slobodna Dalmacija, 21. 9. 1943. Broj 30, godina 1. Usporedi s: F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 247.

⁹⁰ Na otoku Mljetu oformljena je sredinom 1943. godine partizanska borbena grupa od 15 boraca. U kolovozu im je s Pelješca stigla pomoć od 7 boraca. Ivo Dabelić, »Prilog upoznavanju s akcijama mljetske flotile u drugoj polovici 1943. godine.« *NAŠE MORE* 30/6 (1983): 255-257; F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 253.

⁹¹ Talijanska posada na otoku Šipanu brojala je oko 150 vojnika. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 254.

⁹² Navodi se kako su talijanske jedinice u Konavlima odbile predati oružje s namjerom spajanja s četničkim jedinicama u Hercegovini. Konavoska partizanska četa spriječila ih je u tom naumu. T. Pašalić, »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944.«: 426.

Premda je MK KPH Dubrovnik nekoliko dana pregovarao s talijanskim zapovjedništvom, nije se mogao očekivati povoljan ishod. Uzmemo li u obzir i „rezervirano“ držanje A. Piazzonija prema četničkim jedinicama, sasvim je izvjesno kako je predaja ili suradnja s NOP-om odmah „otpisana“. Potonji odnos donekle je u korelaciji s pojedinim dalmatinskim mjestima gdje su talijanske jedinice bez prisustva lokalnih partizanskih ili četničkih jedinica odlučile pričekat dolazak Nijemaca. Nije poznato je li MK KPH Dubrovnik ponudio talijanskim jedinicama „miran“ odlazak kući nakon predaje oružja, što je bila praksa u pregovorima jedinica NOVJ-e. Premda to možda zvuči kao povoljna opcija koja je bila na raspolaganju talijanskom zapovjedništvu u Dubrovniku, iznova treba imat na umu blizinu 7. SS divizije i njihovu zračnu nadmoć još od 3. rujna. Dolazak njemačkih snaga neupitno se očekivao kroz nekoliko dana nakon službene kapitulacije, a u slučaju užurbane evakuacije mogli su djelovat s borbenim avionima i artiljerijom na Grudi.

Stanje KPH Dubrovnik bilo je pred kapitulaciju Italije nepromijenjeno, a o tome svjedoči i Frane Franulović-Trenta koji je kao član Okružnog komiteta SKOJ-a za južnu Dalmaciju poslan u kolovozu 1943. godine u Dubrovnik radi uspostavljanja veze sa Splitom. Po njegovom svjedočenju primjetna je ipak bitna promjena, a to je rast antifašističkog raspoloženja među mladima, što je u konačnici rezultirao jačanjem i aktivnim djelovanjem dubrovačkog SKOJ-a i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH). Kroz potonje organizacije uoči kapitulacije Italije u Dubrovniku je bilo obuhvaćeno oko 500 mladih.⁹³ MK SKOJ Dubrovnik tada je donio dvije odluke: o hitnom prelasku članova u partizanske jedinice u Hercegovini ili na Pelješcu te o izvršenju atentata na četničkog zapovjednika Dobroslava Jevđevića. Međutim, MK KPH Dubrovnik nije odobrio realizaciju tih odluka. U trenutku kapitulacije Italije članovi MK SKOJ-a Dubrovnik održali su hitan sastanak na kojem je odlučeno naoružati pripadnike njihove organizacije i postaviti ih na ključna mjesta unutar Dubrovnika. Žurno se postupilo realizaciji potonje odluke, no upravo tada MK KPH Dubrovnik, koji je istovremeno vodio pregovore s talijanskim zapovjedništvom, naredio je prekid djelovanja zbog mogućeg ulaska u sukob talijanskim vojnicima. Iznenađena

⁹³ Istaknimo kako je USAOH kao organizacija koja okuplja mlade antifašiste obuhvaćala i one koji nisu prihvaćali komunističku ideologiju, za razliku od SKOJ-a. SKOJ je također imao svoj Mjesni komitet (MK SKOJ Dubrovnik) koji je bio određen Mjesnom komitetu pripadajuće komunističke partije (MK KPH Dubrovnik). Kroz USAOH bilo je obuhvaćeno 350 do 400 mladih, a SKOJ Dubrovnik imao je 115 do 120 članova. Frano Franulović-Trenta, »Formiranje Prve dubrovačke čete.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 531-537: 532.

takvom odlukom, Nikica Franić svojevrijedno je predložila razoružavanje talijanskih posada na mjestima gdje se za to pružaju uvjeti.⁹⁴

Dolaskom J. B. Tita na čelo KPJ sprovedena je „boljševizacija“ partijske strukture, stoga je potrebno imati na umu kako su direktive „višeg tijela“ unutar partije imale „težinu“ približnu vojnom sistemu. Zbog toga se prijedlog N. Franić može donekle okarakterizirati „buntovnim“ uz pretpostavku kako se članovi SKOJ-a Dubrovnik neće pridružiti istome. Dogodilo se međutim sasvim suprotno. Tijekom 9. i 10. rujna članovi dubrovačkog SKOJ-a odlučili su pristupiti razoružanju talijanskih posada, što je uspješno izvršeno na otočiću Lokrumu i nad jednom posadom u Gružu.⁹⁵ Zbog zapljene velike količine oružja i sanitetskog materijala među mladima je zavladao intenzivno borbeno raspoloženje. MK KPH Dubrovnik ubrzo je shvatio kako je prilika za zapljenu još veće količine ratnog materijala propuštena, ali ovaj poduhvat dubrovačkog SKOJ-a bio je od iznimnog značaja. Premda se razoružanju pristupilo protivno njegovoj odluci, generalni sekretar MK KPH Dubrovnik Dušan Todorović odlučio je iskoristiti iznenadni priljev velike količine oružja i visoki borbeni moral među mladima. Prijedlog SKOJ-a o formiranju partizanske čete na dobrovoljnoj bazi odmah je odobren, unatoč općem nedostatku poznavanja vojnih vještina. Odaziv je, usporedimo li ga s prvim pokušajem formiranja u prethodnoj godini, bio dvostruko veći.

Zbog prikazane koncentracije talijanskih jedinica, ali i skorog dolaska Nijemaca, oko 80 dobrovoljaca uputilo se sa zaplijenjenim materijalom nešto zapadnije od Dubrovnika (Dubrovačko primorje). Zadržavanjem na uskom gradskom području bili su otvoreno izloženi uništenju, a kroz Dubrovačko primorje već je bio ustanovljen stabilni ilegalni „kanal“ kojim se iz Dubrovnika slala pomoć jedinicama NOVJ-e u Hercegovini. Na tom je području u blizini naselja Osojnik od potonjih dobrovoljaca osnovana 20. rujna Dubrovačka partizanska četa koja se krajem listopada povlači u Hercegovinu nakon kratkotrajnog sukoba s njemačkim jedinicama.⁹⁶ U cijelom dubrovačkom kotaru došlo je do naglog priljeva dobrovoljaca u

⁹⁴ Nikica Franić bila je posrednik između MK-a KPH i SKOJ-a Dubrovnik kao članica MK KPH Dubrovnik i organizacijski sekretar SKOJ-a Dubrovnik.

Nakon odluke MK SKOJ-a Dubrovnik, njegovi pripadnici zauzeli su položaje unutar stare gradske jezgre te oko skladišta oružja i hrane (neutvrđena lokacija). Isto: 533.

⁹⁵ Otočić Lokrum u neposrednoj blizini JI od stare gradske jezgre. Gruž je zapadni urbani dio grada Dubrovnika (nekadašnje industrijsko predgrađe i ladanjski prostor za vrijeme Republike) iznad istoimenog Gruškog zaljeva. U izvorima se još navodi i razoružanje jedne posade na poluotoku Lapadu, što F. Franulović ne drži istinitim.

U Gružu je bilo oduzeto 45 do 48 pušaka, 15 sanduka municije, 4 ili 5 sanduka bombi, 2 puškomitraljeza i hrana, a na Lokrumu 3 mitraljeza, 10 pušaka, 5 sanduka municije i veća količina sanitetskog materijala. Isto: 534-535.

⁹⁶ Iz Dubrovnika je upućeno ukupno oko 150 dobrovoljaca na hercegovačko područje. Zapovjednikom Dubrovačke partizanske čete imenovan je Drago Đukanović. Nakon povlačenja ušli su pod nadležnost 10. hercegovačke brigade, a tijekom 1944. godine prerasli su u istoimeni odred.

jedinice NOVJ-e. Krajem rujna Konavoska partizanska četa „prerasla“ je u istoimeni odred, a na Korčuli, Mljetu i Pelješcu formirano je ukupno pet bataljona koji su objedinjeni u Južnodalmatinski NOP odred.⁹⁷

Tezu o jačanju NOP-a i preuzimanju inicijative jedinica NOVJ-e na jugoslavenskom ratištu uslijed kapitulacije Italije potrebno je staviti u zaseban kontekst za dubrovačko područje, pošto je razvoj događaja bio nešto drugačiji nego li u ostatku Dalmacije. Ukoliko bi se potonja teza prosuđivala na temelju dostupne korespondencije partijskih organizacija, Dubrovnik bi izostao iz cijelog konteksta kao potpuno neaktivno mjesto bez ikakve reakcije.⁹⁸ Sjećanja i istraživanja kao sekundarni izvori objedinjeni u zborniku *Dubrovnik u NOB-i i socijalističkoj revoluciji* pružaju ipak drugačiji pogled s obiljem dodatnih informacija. Na temelju prethodno prikazanih podataka u ovome poglavlju može se zaključno potvrditi primjenjivost teze o jačanju NOP-a u Dubrovniku uslijed kapitulacije Italije. Pritom je neupitno izostala odgovarajuća reakcija MK KPH Dubrovnik, no na primjeru omladinskih antifašističkih organizacija vidljiva je prisutnost antifašističkog raspoloženja i spremnost na aktivno djelovanje u oružanoj borbi. To se u trenutku kapitulacije, kao i u ostatku Dalmacije, odrazilo kroz žurno razoružavanje talijanskih jedinica prije dolaska Nijemaca iz zaleđa. Druga izrazito bitna značajka za potkrjepljenje teze je stvaranje prve dubrovačke borbene formacije koja će, nakon kratkog povlačenja u Hercegovinu, do kraja rata djelovati neposredno zapadno od Dubrovnika. Prema izvorima ukupno je iz Dubrovnika prebačeno oko 150 osoba u jedinice NOVJ-e na hercegovačkom području uslijed kapitulacije Italije.⁹⁹ Premda je riječ o izuzetno malom broju naspram dalmatinskog i istarskog područja, potrebno je uzeti u obzir sve prethodno prikazane okolnosti.

⁹⁷ Partizanska četa od 60 dobrovoljaca formirana je i na otoku Lastovu. Unutar Južnodalmatinskog NOP odreda djelovala je i jedna samostalna četa te mornarički odred s 14 čamaca. T. Pašalić, »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944.«: 424.

O zapljeni velike količine oružja na otoku Mljetu vidi: F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 253-254.

⁹⁸ Okružni komitet KPH-a za južnu Dalmaciju izvještava Pokrajinski komitet KPH-a za Dalmaciju 22. rujna 1943: „Drugovi iz Dubrovnika su se loše snašli ne samo da nijesu iskoristili moment kapitulacije, već su dozvolili da veći broj drugova padne u ruke neprijatelju, njih čak 45 partijaca i skojevaca palo je u ruke četnika...“. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 242.

⁹⁹ T. Pašalić, »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944.«: 426.

4.5. Njemačka okupacija Dubrovnika

Do kraja rujna 1943. godine njemačke snage po dolasku iz zaleđa nisu uspjele uspostaviti potpunu kontrolu nad istočno-jadranskom obalom i nad gotovo svim otocima. Unaprijed planirane operacije „pomrsio“ je donekle neočekivan široki narodni ustanak i brza reakcija malobrojnih partizanskih snaga. U prvotnim borbama njemačke jedinice uspjele su ipak zauzeti sve veće gradove, a istovremeno su stvoreni planovi za vojne operacije „čišćenja“ preostalih područja. Na realizaciju potonjih operacija stupilo se odmah, tako je od listopada 1943. do siječnja 1944. godine povraćen sav teritorij izuzev otoka Visa i Lastova. Razlog izuzetnog uspjeha i brzine realizacije zadatah ciljeva bio je, izuzev vojne nadmoći, strah od savezničke invazije. Zbog prisutnosti savezničke avijacije i brodovlja u južnoj Italiji, njemačko zapovjedništvo na jugoslavenskom području odredilo je zauzimanje i utvrđivanje istočno-jadranske obale kao primaran zadatak.

Jedna od prvih operacija koje su započeli dijelovi 7. SS i 118. lovačke divizije bila je „Jesenja oluja I“ (*njem. Herbstgewitter I*) s ciljem zauzimanja poluotoka Pelješca i osiguranja komunikacije Dubrovnik-Metković. Bio je to također i uvod u njemačko osvajanje Korčule pod nastavkom istoimene operacije („Jesenja oluja II“). U prvom naletu osvojen je Ston i netom prije otok Šipan, no grupacija partizanskih snaga na Pelješcu uz pridošlu pomoć 13. južnodalmatinske i 1. dalmatinske brigade uspijeva tijekom listopada odbiti nekoliko njemačkih napada. Krajem listopada partizanska grupacija bila je suočena s nizom neuspjelih kontranapada i demoraliziranim stanovništvom uslijed učestalih njemačkih zločina, stoga se 11. studenog povlače na Korčulu i Makarsko primorje.¹⁰⁰ Tijekom prosinca uslijedile su žestoke borbe za Korčulu i Mljet koje su rezultirale potpunim povlačenjem jedinica NOVJ-e dalje na srednjodalmatinske otoke i u konačnici na otok Vis. U završnim operacijama „Morgenwind I./II.“ i „Walzertraum“ njemačke jedinice tijekom siječnja 1944. godine uspješno zauzimaju Hvar, Brač i Šoltu te u potpunosti stavljaју cijeli priobalni pojas i gotovo sve otoke pod svoju kontrolu.¹⁰¹

¹⁰⁰ *Slobodna Dalmacija*, 1.12. 1943. godine broj 35, godina 1. „Njemački razbojnici počinili su užasna zvjerstva nad našim narodom na Pelješcu i u Neretvanskoj krajini“.

»Dokument br. 47. Izvještaj rukovodstva za formiranje Četvrtog pomorsko-obalskog sektora od 29 oktobra 1943 god. Štabu mornarice NOVJ o pripremama i formiranju sektora.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u narodna Jugoslavije*, tom VIII, knj. 1: 145.-148.

¹⁰¹ Od njemačkih operacija izdvojimo još: „Landsturm“ (područje od Omiša do Ploča), „Spatz“ (blizina Šibenika i Primoštena, otoci Zlarin i Prvić), „Haifisch“ (Trogir), „Adler“ (srednjodalmatinski otoci). D. Odak, »Slomljena osovina: Utjecaj kapitulacije Italije na NOP u Dalmaciji.«: 35-37.

Mogućnost savezničkog iskrcavanja nije bila jedina briga njemačkog zapovjedništva nakon kapitulacije Italije. Partizanske snage su unatoč potiskivanju na otoke Vis i Lastovo postale ozbiljan suparnik u trenutnom ratu. Zbog toga se privremeno narušen odnos prema zapovjednicima JVuO ubrzo promijenio. Krajem 1943. godine s potonjima je pod inicijativom Hermanna Neubachera potpisan niz sporazuma o suradnji i nenapadanju.¹⁰² Tako je i s četničkim vođom Tošom Perovićem u Dubrovniku sklopljen sporazum o zajedničkom borbi, po kojemu je dozvoljen boravak i kretanje 1 000 do 1 500 vojnika na dubrovačkom području.¹⁰³ Kroz izvješća špijuna Ustaške nadzorne službe (UNS) u Dubrovniku vidljiv je nepromijenjen odnos prema četničkom pokretu na dubrovačkom području. Naoružani pripadnici četničkog pokreta i dalje su se slobodno šetali Dubrovnikom i učestalo izazivali incidente, jednako kao i za vrijeme talijanske okupacije.¹⁰⁴

Kapitulacijom Italije uslijedile su i određene upravno-administrativne promjene u VŽ Dubrava, pošto je dio otoka i istočnih Konavala bio prethodno anektiran. Kotari Korčula i Kotor s kotarskom ispostavom Herceg Novi te upravne općine Lastovo i Babino Polje (Mljet) postali su dio VŽ Dubrava, unatoč njemačkom protivljenju. Uspostava vlasti nad dobivenim područjima nije bila u potpunosti uspješna, a problemi s održavanjem postojeće vlasti zbog partizanskih i četničkih snaga postojali su još prije 1943. godine.¹⁰⁵ Po pitanju vojne i civilne vlasti stanje se nije bitno promijenilo, nekadašnje talijanske vojne organe zamijenila je njemačka Feldkomandatura i Platzkomandatura. Njemački vojni organi smjestili su se kao i njihovi prethodnici u hotel „Imperial“, dok je obližnji hotel „Argentina“ postao središte njemačke tajne policije (GESTAPO). Mreža njemačke špijunaže razvijala se u Dubrovniku još prije rata kroz Njemačku akademiju – Lektorat, a od 1941. godine kroz novoosnovani njemački konzulat. N. Anić navodi kako je niz dubrovačkih ustaških čelnika aktivno djelovao u njemačkim obavještajnim službama (Abwehr).¹⁰⁶

¹⁰² Hermann Neubacher (1893.-1960.), specijalni opunomoćenik Ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha, zadužen za politiku prema četničkom pokretu. Sporazum s Vojislavom Lukačevićem potpisan je 13. studenog 1943. godine. J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.*: 286-289.

¹⁰³ M. Bodrožić, »O ustašama i četnicima u dubrovačkom kraju 1941-1944. godine.« 1086.

¹⁰⁴ N. Anić iznosi izjave ustaških špijuna pod šifrom „Bič-1101“ i „Bič-1920“ za koje nisu navedeni izvori, no istaknuto je kako se njihove informacije podudaraju s onima iz arhiva OZN-e Hrvatske. Isto: 54-55.

¹⁰⁵ Na otok Lastovo nisu stupile ni njemačke niti ustaško-domobranske jedinice nakon kapitulacije Italije. Još za vrijeme 1943. godine u nekadašnjim Kotarskim oblastima Stolac i Gacko, a dijelom i u Kotarskoj oblasti Bileća, svu vlast imale su četničke organizacije. Središte Kotarske oblasti Bileća prebačeno je u grad Trebinje početkom 1944. godine, pošto je grad Bileća bio pod potpunom četničkom kontrolom. Franko Mirošević, »Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava i sigurnost njezinih građana u 1944. godini.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 55/2 (2017): 541-602: 543, 548.

¹⁰⁶ Anić navodi kako su suradnici Abwehra u Dubrovniku bili: ustaški stožernik Ivo Rojnica, domobranski časnik dr. Tomić, Krsto Sandano (koji se infiltrirao u lokalni antifašistički pokret), dr. Popov i trgovac Isajev. N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 44.

U usporedbi s talijanskom okupacijom ponekad se neutemeljeno tvrdi kako se „povratkom“ anektiranog teritorija i nešto boljim odnosom prema upravnim organima NDH njemačke jedinice u Dubrovniku ne mogu u potpunosti smatrati okupatorom. Takve tvrdnje opovrgavaju povijesni izvori gdje je vidljiva potpuna nemoć u utjecaju organa VŽ Dubrava na zasebne odluke njemačke Feldkomandature. Potonje se najviše ogleda u njemačkim zločinima koji su počinjeni tijekom „čišćenja“ poluotoka Pelješca i velikog broja internacija krajem 1943. godine. Nakon povlačenja partizanske grupacije na Korčulu u studenom je uslijedila njemačka odmazda nad pelješkim stanovništvom koje se nije povuklo zajedno s njima. Zbog velikog broja poginulih vojnika u sukobima tijekom listopada, pelješka sela Kuna, Pijavičina, Županje Selo i Osobljave spaljena su do temelja te je ubijeno oko 200 njihovih mještana.¹⁰⁷ Istovremeno je u Dubrovniku GESTAPO pokrenuo veliki val uhićenja 1 200 vojno sposobnih muškaraca te je interniran i sam gradonačelnik Ivo Karlović.¹⁰⁸ Veliki župan VŽ Dubrava Ante Buć uspio je intervenirati tek po pitanju Karlovićevog uhićenja, dok protesti za masovne internacije i ubojstva nisu imali nikakav učinak ni u Zagrebi niti pri njemačkom zapovjedništvu u Dubrovniku.

Sredinom prosinca 1943. godine uslijedio je za dubrovačke komuniste novi udarac koji je znatno oslabio njihovo djelomično pojačano djelovanje. Smatra se kako je GESTAPO infiltrirao nekoliko svojih obavještajaca u lokalne partijske organizacije koje su potom u potpunosti razotkrivene.¹⁰⁹ Prema izvorima provala je započela u Mjesnom NOO, a potom je interniran sav MK KPH Dubrovnik i njihovi rajonski komiteti te vodstvo Antifašističke fronte žena Dubrovnik (AFŽ). Od internacije su ipak sačuvane ojačane mjesne organizacije SKOJ-a i USAOH-e Dubrovnik, što je izrazito važno za shvaćanje razvoja antifašističkog pokreta dalje u 1944. godini.

¹⁰⁷ Približan ukupan broj žrtava iznijet je prema istraživanju F. Miroševića iz dokumenata vojnih organa NDH. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 257-264.

¹⁰⁸ Gradonačelnik I. Karlović interniran je pod optužbama za krijumčarenje šećera. F. Mirošević iznosi kako je to posljedica netrpeljivosti između njega i Mladena Kaštelana. Intervencijom velikog župana A. Buća kasnije je pušten. Puštena je i većina interniranih muškaraca, a oko 75 ih je poslano u Mostar zbog sumnje na suradnju s komunistima. Isto: 250-253.

¹⁰⁹ Takve navode iznosi Oblasni komitet KPH za Dalmaciju. U pojedinim radovima u zborniku *Dubrovnik u NOB-i i socijalističkoj revoluciji* navodi se kako je za provalu odgovoran tadašnji sekretar MK KPH Dubrovnik Drago Rašica. »Dokument br. 26. Izvještaj Oblasnog NO odbora Dalmacije od 9. siječnja 1944. ZAVNOH-u o stanju u Dalmaciji poslije kapitulacije Italije.« *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata. Siječanj-ožujak 1944. godine*, knjiga 10. ur. Braniča Vinko. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1986: 120-150; Petar Kolo, »Organizacioni razvoj KPH u kotaru Dubrovnik 1941-1944. godine.« u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (ur, Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 121-135: 130.

4.6. Početak savezničkih bombardiranja

Nakon teških borbi za jug Apeninskog poluotoka savezničke snage uspostavile su u jesen 1943. godine svoje zračne baze u okolici Barija i Foggie.¹¹⁰ Prije same kapitulacije Italije saveznički zrakoplovi prelijetali su dalmatinske gradove, uglavnom s ciljem izviđanja neprijateljskih položaja te položaja kritične infrastrukture. Uspostavom spomenutih savezničkih baza započelo je prodiranje prema zračnom prostoru Austrije i južne Njemačke, a nešto kasnije i prema Rumunjskoj i Bugarskoj. Prostor Dalmacije bio je zbog blizine prva meta serijskog savezničkog bombardiranja iz zraka, naročito krajem 1943. godine. Bombardiranje se u različitim intervalima nastavilo sve do listopada 1944. godine, odnosno sve do potpunog slamanja njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica u južnoj i srednjoj Dalmaciji.

Jedno od prvih, ali i najpogubnijih bombardiranja za Dubrovnik, zbilo se 28. studenog 1943. godine. Ukupno 24 srednja američka bombardera „North American B-25 Mitchell“ izbacila su oko 44 tone bombi na Gruž, Lapad i Rijeku dubrovačku. Prema procjeni poginulo je oko 50 civila i uništeno oko 80 objekata, od kojih mnogi spomenici kulture.¹¹¹ Sličan poduhvat savezničkog zrakoplovstva dogodio se nekoliko dana nakon (5. prosinca) i u Splitu. Bombardiranjem Dubrovnika nastojalo se, kao i u ostalim dalmatinskim gradovima, uništiti lučka i željeznička postrojenja, dok se uništavanje žive sile svodilo na gađanje pojedinih objekata koje je u tom trenutku koristila njemačka vojska. U prvoj polovici 1944. godine saveznička bombardiranja usmjerila su se na prugu Mostar-Dubrovnik-Zelenika, tako je već u siječnju zabilježeno 13 napada, dok je u narednom razdoblju Dubrovnik napadnut ukupno oko 40 puta.¹¹²

Nakon višemjesečnog bombardiranja i svakodnevnih zračnih uzbuna uslijedio je kratkotrajno mirno razdoblje od lipnja sve do nove kampanje savezničkog zrakoplovstva u prvoj polovici kolovoza. Tada je s ciljem gađanja hotela „Excelsior“ u kojemu se nalazilo njemačko zapovjedništvo zbog planiranja povlačenja iz Grčke u više navrata bombardirana i oštećena stara gradska jezgra.¹¹³

¹¹⁰ Marica Karakaš Obradov, »Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata.« *Historijski zbornik* 61/2 (2008): 323-349: 323, 324.

¹¹¹ U zbirci fotografija MDRD nalazi se i dio fotografija koje prikazuju bombardiranje 28. studenoga 1943. godine i njegove posljedice. Gađajući hotel „Petka“ u Gružu gdje se nalazila njemačka vojska, pogođena je i u potpunosti uništena crkva Sv. Križa s pripadajućim samostanom. Proširena Gruška obala također je u potpunosti uništena te je obustavljen tramvajski promet na gotovo godinu dana. Vedran Benić, *Dubrovački spomenar : sentimentalno putovanje sjećanjem na Grad*. Zagreb: Arslis, 2012: 161, 162.

¹¹² F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 281.

¹¹³ Hotel „Excelsior“ pogođen je 14. kolovoza i pritom je stradala nekolicina njemačkih časnika. Tada je oštećen i spomenik Ivanu Gunduliću te još nekoliko objekata unutar stare gradske jezgre. Isto: 284.

5. U IŠČEKIVANJU SAVEZNIČKOG ISKRCAVANJA

Nakon kapitulacije Italije početkom rujna 1943. godine dugotrajna i teška saveznička bitka za osvajanje Apeninskog poluotoka tek je započela. Prisutnost Saveznika na jugu Italije, dakle u blizini istočne jadranske obale, bitno se odrazila razvoj antifašističkog pokreta na jugoslavenskom području. Na vojnom planu bio je to još jedan od uspjeha nakon poraza njemačko-talijanskih jedinica u sjevernoj Africi koji se pozitivno odrazio na NOV i POJ, upravo nakon teškog stanja i pretrpljenih gubitaka uslijed Četvrte i Pete neprijateljske ofenzive.

Shodno tome, na političkom planu uslijedile su bitne promjene u vidu odnosa Saveznika prema NOP-u i J. B. Titu. Krajem 1943. godine odlukama Teheranske konferencije prekinuto je pružanje dotad postojane vojne pomoći D. Mihailoviću i JVuO te je ista preusmjerena partizanskim jedinicama. U isto vrijeme u Jajcu je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a tijekom kojeg je formirano političko rukovodstvo NOP-a i izgled poslijeratne jugoslavenske države.¹¹⁴ Iako je NOP tada praktički postao jedini legitimni antifašistički pokret otpora na jugoslavenskom području, JVuO se „de facto“ i dalje nastavila smatrati dijelom istog. Tijekom 1944. godine u određenim britanskim i američkim vojno-političkim krugovima i dalje su prisutni stavovi izjednačavanja partizanskog i četničkog pokreta s ciljem nametanja međusobne suradnje. Takav ishod uvelike bi olakšao savezničke vojne napore pri slamanju osovinskih sila u jugoistočnoj Europi.

Okosnica odnosa Saveznika prema J. B. Titu i izbjegličkoj vladi bila je svakako i političke naravi. Britanska vojna misija u Jugoslaviji uvidjela je efikasnost i požrtvovnost NOV i POJ naspram jasne suradnje JVuO s njemačkom vojskom tijekom 1943. godine.¹¹⁵ Izvjestan problem u odnosima stvarala je politička orijentacija J. B. Tita i namjera uspostavljanja komunističkog sistema u Jugoslaviji poslije rata u kontekstu razdora među članicama Antifašističke koalicije. Potonje je neizostavno uzeti u obzir prilikom promatranja problematike koja će biti izložena u narednim poglavljima.

Od početka 1944. godine savezničko iskrcavanje na jadranskoj obali postaje stalno prisutan mogući „scenarij“. Njegova mogućnost rasla je shodno promjenama na europskim

¹¹⁴ Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) postaje zakonodavno i izvršno predsjedničko tijelo Jugoslavije. U obliku privremene vlade formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao izvršni organ AVNOJ-a. Dotadašnji i budući pravni akti izbjegličke vlade u Londonu više se ne priznaju, a kralju Petru II. Karađorđeviću zabranjen je povratak u zemlju do poslijeratnog referenduma o ustroju države.

¹¹⁵ Prilikom priopćenja odluka Teheranske konferencije kralju Petru II. Karađorđeviću i predsjedniku izbjegličke vlade Božidaru Puriću, W. Churchill i F. Maclean izjavili su kako raspoložu dokumentacijom o suradnji D. Mihailovića i njemačke vojske. Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Knjiga 4: Slom*. Beograd: Slovo ljubve, 1983: 68.

ratištima koje su do jeseni iste godine rezultirale djelomičnim slomom osovinskih snaga u jugoistočnoj Europi. Potrebno je istaknuti kako moguće iskrcavanje nije imalo samo vojni značaj, već i politički, koji u cjelini tvore glavni razlog zauzeća Dubrovnika i okolice od strane NOV i POJ. Takav stav bar približno zauzimaju i svi autori koji su se bavili tematikom Dubrovnika u Drugom svjetskom ratu.¹¹⁶

Iako se iskrcavanje neizostavno spominje u brojnim radovima koji se bave ovom ili širom tematikom, o njegovom „začetku“ može se pronaći tek poneka informacija. Podjednako je još uvijek otvoreno istraživačko pitanje zašto unatoč dugotrajnoj prisutnosti straha od njegove moguće realizacije do istoga nikada nije došlo. U pogledu značaja za temu ovoga rada, a naročito pri revitalizaciji teme zauzeća Dubrovnika u listopadu 1944. godine, otvaraju se dodatna pitanja na koja će se nastojati dati odgovor u ovoj i idućoj cjelini.

Kao zasebna tema i istraživačko područje u korelaciji sa mogućim savezničkim iskrcavanjem izdvaja se dubrovačko zaleđe, odnosno u širem smislu prostor jugoistočne Hercegovine.¹¹⁷ Na potonjem su se tijekom rujna 1944. godine zbili ključni događaji za razvoj antifašističkog pokreta kao posljedica krupnih vojno-političkih zbivanja. Riječ je prvenstveno o prvom, ali i posljednjem većem pokušaju novoosnovane Nezavisne grupe nacionalnog otpora (NGNO) za uspostavljanje vojne suradnje sa britanskim i partizanskim jedinicama.¹¹⁸ Ova tema također je od iznimne važnosti za preispitivanje teze o „nebranjenom Dubrovniku“ jer daje uvid u širu sliku vojnog prodora prema istome.

Kao primaran izvor za tematiku ove cjeline korištena je vojna korespondencija u svrhu prikaza stvarne mogućnosti savezničkog iskrcavanja na dubrovačkoj obali. Ista također bitno pridonosi rasvjetljavanju nekolicine nedoumica prilikom kompleksne situacije u dubrovačkom zaleđu tijekom rujna 1944. godine. Zbog navedenog nužno je uzeti u obzir dostupnu korespondenciju oružanih snaga svake od zaraćenih strana pojedinačno, što svakako pridonosi

¹¹⁶ Od autora koji su se usko bavili temom Dubrovnika u Drugom svjetskom ratu: F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 340, 341; N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.)*: 133; V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 84; Nikola Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.« u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 611-642: 616-617. Vidi i: D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 356-357.

¹¹⁷ Pošto Hercegovina kao mikroregija nema određene granice (najčešće se uzima rijeka Neretva kao granica istok-zapad ili se pak baziraju na osnovni većinskog stanovništva u pojedinim suvremenim općinama) za potrebe ovoga rada uzima se neodređeni prostor koji prati dubrovačku obalu od razine neumskog primorja do granice BiH s Crnom Grom.

¹¹⁸ Punim imenom Nezavisna grupa nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini (NGNO JVuO).

i pri objektivnijem prikazu određenih događaja. Korištena literatura kao sekundarni izvor također obiluje korisnim informacijama i različitim interpretacijama autora vrijednim spomena.

5.1. Namjere Vojislava Lukačevića

Pri pojašnjenju nastanka same ideje savezničkog iskrcavanja na dubrovačkoj obali N. Anić iznosi podatak o dogovoru između S. W. Baileyja i V. Lukačevića za vrijeme njegovog boravka u Kairu i Londonu tijekom ožujka i travnja 1944. godine.¹¹⁹ Potonje se u drugome radu istoga autora potkrepljuje priznanjem samoga Lukačevića pred Višim vojnim sudom JNA u Beogradu na suđenju u srpnju i kolovozu 1945. godine.¹²⁰ Optužnica i suđenje dostupni su javnosti te se iz istoga može potvrditi valjanost Anićevog podatka.¹²¹ Prilikom promatranja ovog sudskog procesa i Lukačevićevih navoda potrebno je imati na umu kontekst poslijeratne politike retribucije.¹²² Daljnjim istraživanjem u izvorima nije uočen nikakav oblik formalnog dogovora ni korespondencije između Lukačevića i Baileyja, stoga se u ovom poglavlju, između ostalog, nastoji rekonstruirati njihova kretanja do kolovoza 1944. godine.

Prema spomenutim Anićevim podacima V. Lukačević je upute o mogućem spajanju s britanskim jedinicama kod Dubrovnika dobio prilikom vjenčanja Petra II. Karađorđevića i Aleksandre od Grčke krajem ožujka 1944. godine u Londonu. Vjenčanju je prisustvovao kao kraljev ađutant¹²³, a na suđenju je iznio sljedeće:

„Uoči dana venčanja kralja Petra pozvan sam od strane Purića. Imali smo ovaj razgovor: 'Imaš li ti neku drugu uniformu?' Imao sam vojničku uniformu, običnu vojničku. Odgovorio sam: 'Imam!' 'Sutra u četiri sata budi u ambasadi! Imaš li dekoracije? Potrebno je, a zašto je to potrebno, kazaću ti posle!' Pretpostavljao sam da će biti neka konferencija radi koje sam i došao, radi pomoći zemlji. Kad sam došao u ambasadu, nešto ranije, zatekao sam tamo kralja Petra i

¹¹⁹ N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu* (1941. – 1945.): 133.

¹²⁰ N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 616-617.

¹²¹ »Saslušavanje Vojislava Lukačevića.« *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*. Beograd: Prosveta, 1945; 136-169.

¹²² Vidi: Vladimir Geiger i Suzana Leček, »Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata.« *Časopis za suvremenu povijest* 50/1 (2018): 7-33.

¹²³ Ađutant ili pobočnik je vojni čin ili postavljena dužnost (obično nižem časniku) za pomoć višim časnicima ili u ovom slučaju članovima dinastije u njihovim službenim poslovima.

Purića. Purić mi je saopštio da ću biti pretstavljen engleskom kralju i da ću prisustvovati venčanju kao izaslanik jugoslovenske vojske u Jugoslaviji. I kao takav sam prisustvovao.“¹²⁴

Početkom 1944. godine S. W. Bailey je odlučio napustiti teritorij Srbije i krenuti prema Kairu, inzistirajući da s njime krenu i Lukačević te Petar Baćović.¹²⁵ Takvoj se odluci protivio D. Mihailović, no oni mu se u veljači ipak pridružuju i odlaze prema Herceg-Novom. Vojnim čamcem stigli su preko južne Italije u Kairo gdje su suprotno svim očekivanjima pritvoreni od strane britanske vojske i podvrgnuti ispitivanju.¹²⁶ Kako je navedeno, Lukačević je potom na poziv kralja Petra II. i Božidara Purića¹²⁷ u ožujku pošao u London, dok je P. Baćović zadržan u pritvoru. Početkom travnja Lukačević se ponovno vratio u Kairo. Tijekom ovog „putovanja“ Lukačević se susretao s različitim utjecajnim osobama iz britanskih i jugoslavenskih vojno-političkih krugova. Na suđenju je u vidu vlastite obrane nastojao prikazati sebe kao jednog od rijetkih časnika JVuO koji se tada otvoreno suprotstavio postupcima i razmišljanju D. Mihailovića.

U opsežnoj britanskoj monografiji iz sedamdesetih godina S. W. Bailey ne spominje V. Lukačevića prilikom prisjećanja na ova događanja. O mogućem postojanju određene dokumentacije vezane uz njegovu misiju ističe kako se najpovjerljivije obavijesti nisu stavljale na papir, no dio njih bio je prikupljen poslije rata u „Bijeloj Knjizi“ koja ni dan danas nije dostupna javnosti pa ni samim istraživačima.¹²⁸ Međutim, prema dostupnoj korespondenciji Mihailovićevog delegata u Kairu s izbjegličkom vladom tijekom travnja 1944. godine (Mladen Žujović - B. Purić) mogu se potvrditi sumnje u dogovor Lukačevića s Baileyjem. Predmet rasprave upravo je Baileyjev prijedlog o osnivanju „letećeg odreda“, jedinice kojom bi zapovijedao V. Lukačević potpomognut britanskom logistikom, ali koja bi u konačnici bila podčinjena britanskom vojnom rukovodstvu.¹²⁹ To je svakako bilo „u duhu“ promijenjene savezničke politike prema D. Mihailoviću s ciljem umanjivanja njegovog vojnog autoriteta nad

¹²⁴ N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 172. U navedenoj knjizi nalazi se dio suđenja na latinici (str. 169-172.). Kao objavljeni izvor vidi: »Saslušavanje Vojislava Lukačevića.« *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića* 152, 153.

¹²⁵ Petar Baćović (Kalinovik 1898. – Stara Gradiška 1945.), za vrijeme Kraljevine Jugoslavije odvjetnik i bojnič (major) u rezervi, od 1942. godine zapovjednik JUvO u istočnoj BiH.

¹²⁶ N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 45-49.

¹²⁷ Božidar Purić (Beograd 1891.- Chicago 1977.), političar, predsjednik Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943./44. godine.

¹²⁸ „Bijela Knjiga“ naziv je za skup dokumenata kojima se nastajalo odbaciti optužbe na račun britanske vlade i samoga Bailey-a u vezi njihove povezanosti s D. Mihailovićem tijekom suđenja istome 1946. godine. Projekt „Bijele Knjige“ je zbog diplomatskih razloga napušten. Elisabeth Baker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu. Druga knjiga: Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj* ur. Phyllis Auty i Richard Clogg. Prijevod Jelena Ivičević i Konstantin Miles. Zagreb: Globus, 1978: 323, bilješka 1.

¹²⁹ N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 173.

JVuO i političkog utjecaja na izbjegličku vladu. Daljnji Lukačevićevi postupci nakon povratka na područje Srbije u kolovozu potvrđuju uspjeh Baileyja u naumu aktiviranja dijela časnika JVuO za otvorenu borbu protiv njemačkih oružanih snaga. Takav poduhvat bio je donekle uvjetovan uspostavljanjem dobrih odnosa između JVuO i NOVJ.

Razmatranje jugoslavenskog pokreta otpora česta je tema među savezničkim vojno-političkim krugovima od kraja 1943. godine shodno početnom uspjehu zauzimanja južnog dijela Apeninskog poluotoka. Pružanje vojne pomoći partizanskim snagama moglo se lakše vršiti, no pitanje je u kojim količinama. Saveznički resursi bili su iscrpljeni obavljenim i predstojećim zadacima u borbi protiv osovinskih sila. Efikasnost NOV i POJ koju su uočili Saveznici omogućavala je manji intenzitet pomoći zbog usredotočenja na planiranje operacije „Overlord“ i ostalih ciljeva u mediteranskoj kampanji. Sovjetske snage također su bile iscrpljene bitkama za povrat teritorija i daljnjim prodorom u istočnu Europu.

Lukačevićeve namjere zbog navedenog treba promatrati u kontekstu odbacivanja D. Mihailovića i njemu sklone Purićeve izbjegličke vlade od strane Ujedinjenog Kraljevstva. Ipak, legitimitet kraljevske vlade i JVuO nastojao se održati u nadi moguće suradnje s J. B. Titom i njegovim jedinicama. Takvim bi ishodom saveznička misija bila u potpunosti uspješna, istovremeno bi osigurali vojnu nadmoć u jugoistočnoj Europi te bitno umanjili mogućnost uspostave komunističke Jugoslavije. Pozitivan ishod uslijedio bi i za Lukačevića, bar u vojnom smislu.

5.2. Kraha pokušaja suradnje

Istovremeno s pregovorima britanskog rukovodstva i izbjegličke vlade odvija se korespondencija između W. Churchilla i J. B. Tita. Premda zadovoljan odlukama Teheranske konferencije i obećanjem o smjeni D. Mihailovića, Tito je nastavio inzistirati na raspuštanju Purićeve vlade i podčinjenju Petra II. zakonima AVNOJ-a.¹³⁰ Već u ožujku sam kralj odlučio se na pokušaj djelomičnog kompromisa, vjerojatno uz pritisak Saveznika. Na svom vjenčanju 25. ožujka 1944. godine Petar II. za tisak je izjavio kako do suradnje može doći ukoliko NKOJ prihvati Ministarski savjet sastavljen od njih i „stare vlade“.¹³¹ To je sasvim suprotno Titovim zahtjevima podrazumijevalo ostanak monarhističkog koncepta poslijeratne Jugoslavije pa je

¹³⁰ Dio korespondencije tijekom siječnja i veljače 1944. godine vidi u: N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom: 72.*

¹³¹ Isto: 80.

ujedno bilo i neprihvatljivo za NKOJ. Nemogućnost suradnje potaknula je W. Churchilla na žurniju smjenu Purićeve vlade te uklanjanje D. Mihailovića s ministarske pozicije. Proces je započeo početkom travnja davanjem mandata Ivanu Šubašiću za sastavljanje nove vlade u dogovoru s J. B. Titom i potrajao naredna tri mjeseca.¹³²

Suradnja je bila slabo izgledna i na vojnom planu, početkom 1944. godine D. Mihailović nije poduzeo obećane akcije ometanja njemačkih komunikacija prema Grčkoj i Rumunjskoj, već se pasivno pripremao za obračun s izoliranim partizanskim snagama u Srbiji. Shodno tome, u proljeće 1944. godine NOVJ pokreće ofenzivu iz smjera Sandžaka s ciljem spajanja s lokalnim partizanskim odredima i jedinicama na području Srbije.¹³³ Iako je ofenziva završila neuspješno, prodor sovjetskih trupa preko Rumunjske i Bugarske uz postupno povlačenje njemačke armijske grupe E iz Grčke stvorit će uvjete za zauzimanje Srbije od strane NOV i POJ u jesen iste godine. Bitno ulogu u odnosu prema Saveznicima odigralo je i čvrsto pozicioniranje J. B. Tita s Vrhovnim štabom (VŠ) na otoku Visu u razdoblju od lipnja do kraja listopada. Nakon neuspjele njemačke operacije „Konjićev skok“ (*njem. „Rösselsprung“*) i Titovog bijega u Bari, rukovodstvo NOP-a uspostavilo je zajedno sa Saveznicima solidnu vojnu bazu za buduća djelovanja. Tijekom navedenog razdoblja J. B. Tito stječe prednost i u „političkoj utakmici“, u kolovozu sastaje se kod Napulja s W. Churchillom, a potom tijekom rujna s J. V. Staljinom u Moskvi.

Povratkom V. Lukačevića i P. Baćovića tijekom lipnja 1944. godine u Srbiju započelo je formiranje NGNO JVuO. Lukačević je nastojao prikupiti što veći broj časnika i zapovjednika koji bi se distancirali od D. Mihailovića i u suradnji s NOV i POJ povelu borbu protiv Nijemaca. Središnju ulogu imalo je i najavljeno savezničko iskrcavanje, zbog čega je veći broj časnika JVuO pristupio ovom pokretu. Pitanje odnosa NGNO JVuO i D. Mihailovića ipak ostaje kontroverzno. Poznato je kako su pri povratku Lukačević i Baćović izvjesno vrijeme proveli u Štabu D. Mihailovića, ali nije poznato koje su mu informacije prenijeli.¹³⁴ U prošlom poglavlju spomenuto je „putovanje“ informacija o Baileyjevom prijedlogu iz Kaira do D. Mihailovića. Nadalje, nekolicina autora izvorima potkrepljuje tvrdnju o Mihailovićevom autoritetu nad NGNO za vrijeme sukoba u Hercegovini tijekom rujna i listopada 1944. godine. Mihailović je u Lukačevićevom vojnom poduhvatu izbijanja na jadransku obalu vidio priliku razbijanja 29.

¹³² Više o tome vidi: I. Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*: 334-337; J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.*: 377; N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 83-84.

¹³³ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.*: 361.

¹³⁴ N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 174.

hercegovačke udarne divizije NOVJ, iako se od potpisnika proglasa NGNO distancirao. O navedenoj kontroverzi biti će spomena i u daljnjem tekstu.

Početak kolovoza V. Lukačević pokušao je po prvi put uz još nekoliko časnika JVuO¹³⁵ stupiti u kontakt s J. B. Titom preko predstavnika savezničkih misija u južnoj Italiji. Pošto odmah nisu dobili nikakvu povratnu informaciju, 12. kolovoza uputili su pismo šefu britanske vojne misije pri VŠ NOVJ Fitzroyju Macleanu tražeći sporazum o nenapadanju i zajedničkoj borbi protiv Nijemaca.¹³⁶ Maclean je Titu prenio zahtjeve, no on je unatoč razmatranju stavljanja jedinica JVuO pod svoje zapovjedništvo odbio suradnju. Pokret okupljen oko V. Lukačevića na kraju nije dobio nikakav odgovor. Nekoliko dana kasnije, 19. kolovoza isti protagonisti donose proglas o stvaranju NGNO. Postavljeno je pet zadataka:

- 1.) Da se odmah obustavi bratoubilački rat;
- 2.) Da se odmah otvori svim raspoloživim snagama borba protiv okupatora;
- 3.) Da se sva politička pitanja rešavaju posle rata, u punoj slobodi srestvima demokratije;
- 4.) Da će Nezavisna grupa nacionalnog otpora Jugoslovenske Vojske u Otadžbini svaki pokušaj posle pobeđe nasilnog menjanja političkih ustanova u zemlji, onemogućiti silom, i
- 5.) Da će Nezavisna Grupa nacionalnog otpora postojati samo do povratka Nj. V. Kralja i obrazovanja vlade koja će biti u stanju da redovnim snagama obezbedi miran razvoj prilika u zemlji.¹³⁷

Netom prije proglasa V. Lukačević već je koncentrirao vojsku na istočnoj granici BiH s vidljivim namjerama prodora preko Hercegovine na dubrovačku obalu. Tu se iznova pokreće kontroverza o upletenosti D. Mihailovića. General-potpukovnik nekadašnje JNA Danilo Komnenović kao sudionik ovih događanja tvrdi kako je sam Mihailović u malom gradiću Rudo (BiH) još u srpnju obrazovao Grupu jurišnih korpusa koja je imala za zadatak izbiti na dubrovačku obalu.¹³⁸ Dalje navodi dokaze o naredbama koje je Mihailović upućivao

¹³⁵ Riječ je bila o spomenutom P. Baćoviću, potpukovniku Zahariji Ostojiću, potpukovniku Pavlu Novakoviću i kapetanu Velimiru Krivošiću.

¹³⁶ J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945.*: 377.

¹³⁷ »Dokument br. 34. Proglas Nezavisne grupe nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini od 19. avgusta 1944. povodom formiranja grupe.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 132-136.

¹³⁸ S grupom je trebao zapovijedati upravo V. Lukačević. D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 337.

Lukačeviću unatoč tome što ga je razriješio dužnosti zapovjednika Sandžaka u JVuO, tako u naređenju od 28. kolovoza stoji: „...ponavljam: 29. diviziju treba što pre razbiti i uništiti...“.¹³⁹ U prilog navedenom ide i nagla promjena stava potpukovnika P. Baćovića i Z. Ostojića prema NGNO. Saznavši kako je o predstojećoj akciji Mihailović ustvari nije obaviješten, oni su povukli svoje potpise s proglašenja i odbili ga objaviti na svojim zapovjednim područjima.¹⁴⁰

Titovim odbitkom i bez dijela nekadašnjih suradnika Lukačević se početkom rujna našao u veoma teškoj situaciji. Na području istočne Hercegovine nije mogao računati na suradnju s 29. divizijom i lokalnim PO u cilju osvajanja njemačkih garnizona. Prodor prema dubrovačkoj obali samim time je predstavljao neizbježan ulazak u oružani sukob sa svim jedinicama stacioniranim na potonjem području. Možda upravo u tome treba tražiti razlog prisutnog utjecaja i opstanka vojnog autoriteta D. Mihailovića. On je 1. rujna unatoč razrješenju s dužnosti zapovjednika Vrhovne komande proglasio opću mobilizaciju koja nije naišla na veliki odaziv. Konačan razlaz s Petrom II. uslijedio je 12. rujna kraljevim proglasom o prelasku jedinica JVuO u NOVJ. Dva dana nakon V. Lukačević uputio je i posljednji poziv o prekidu neprijateljstva i uspostavi suradnje Štabu 29. divizije, također bezuspješno.

5.3. Reaktivacija oružanih sukoba u dubrovačkom zaleđu

Na području južne i istočne Hercegovine prevladavali su sukobi niskoga intenziteta od početka 1944. godine pa sve do rujna kada povodom napada Lukačevićevih jedinica nastaje kaotično stanje. Glavnu snagu NOP-a na ovom području sačinjavale su jedinice 29. hercegovačke divizije NOVJ-e pod zapovjedništvom potpukovnika Vlada Šegrtića i Južnohercegovački PO, podređeni 2. udarnom korpusu NOVJ-e. Na području južne Hercegovine i neposrednog dubrovačkog zaleđa djelovao je i 2. bataljon 2. dalmatinske proleterske NOU brigade u sastavu Primorske operativne grupe zajedno s Dubrovačkim PO te 2. partizanska brigada divizije „Garibaldi“ sastavljena od nekadašnjih talijanskih karabinjera.¹⁴¹ Od polovice godine 29. divizija imala je u svom sastavu pet brigada.¹⁴²

Štab divizije i hercegovačke brigade često su mijenjali svoje položaje izbjegavajući moguće okruženje od strane neprijateljske vojske. Smješteni većinom na rubnim dijelovima

¹³⁹ Svi potpisnici proglašenja NGNO bili su razriješeni svojih vojnih dužnosti od strane D. Mihailovića. Isto: 338.

¹⁴⁰ N. Milovanović, *Dražina Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 175.

¹⁴¹ NOU (narodnooslobodilačka udarna). Primorska operativna grupa bila je također podčinjena 2. udarnom korpusu NOVJ.

¹⁴² 10. 11. 12. 13. i 14. hercegovačka brigada.

hercegovačkih polja ili okolnim brdskim predjelima u blizini njemačkih garnizona čekali su povoljan trenutak za napadna djelovanja. Niski intenzitet sukoba održavao se s lokalnim ustaško-domobranskim i četničkim jedinicama zaduženim za osiguravanje prometnica. Zbog takve situacije nije se mogla vršiti veća mobilizacija, unatoč rastućem raspoloženju stanovništva prema NOP-u. Stanovništvo u većim istočno-hercegovačkim naseljima i dalje je dobrim dijelom simpatiziralo pokret D. Mihailovića. Brojno stanje 29. divizije je prema izvješću iz svibnja 1944. godine iznosilo 2 679 vojnika.¹⁴³ Točan broj partizanskih snaga uoči sukoba u rujnu može se samo okvirno procijeniti i najčešće se radi o brojevi od 3 000 vojnika.

Od njemačkih snaga na području Hercegovine djelovala je do proljeća 1944. godine 7. SS dobrovoljačka gorska divizija „Prinz Eugen“ koju su potom zamijenili dijelovi 369. (hrvatske) pješadijske divizije. Uz njih je djelovala 49. talijanska legija „San Marco“, a kasnije im je u pomoć pristizao i 750. pješadijski puk 118. lovačke divizije. O njihovom brojnom stanju teško je donositi ikakve procjene s obzirom na stalne izmjene obrambenih linija uslijed postupnog povlačenja armijske grupe E iz Grčke. Njihov oslonac bile su svakako i ustaško-domobranske jedinice koje su tijekom ovog razdoblja prolazile strukturnu reorganizaciju. Za područje Dubrovnika i Hercegovine bio je zadužen 9. posadni zdrug kopnene vojske domobranstva NDH podčinjen 9. hrvatskoj diviziji u Mostaru. Njegovo brojno stanje u kolovozu 1944. godine iznosilo je 49 časnika, 64 dočasnika i 3 896 domobrana, odnosno 4009 vojnika raspoređenih u pet bojni.¹⁴⁴

Jedinice NGNO JVuO donekle je teško precizno prikazati zbog novonastale situacije uslijed razrješenja D. Mihailovića s dužnosti načelnika Štaba Vrhovne komande. V. Lukačević preuzeo je zapovijedanje nad jedinicama različitih operativnih područja koje je okupljao po svom povratku u zemlju. Spomenuta je Grupa jurišnih korpusa kao pripremljena formacija za napadna djelovanja prema dubrovačkoj obali, no taj naziv nije uobičajen u izvorima. Lokalne brigade i korpusi JVuO (Stolačka, Ljubinjaska, Gatačka, Nevesinjska brigada te Trebinjski korpus) bili su stacionirani neposredno uz njemačke garnizone u istoimenim središtima. U jednom od dokumenata povodom napada na 29. diviziju početkom rujna ipak se navode jedinice

¹⁴³ Napomena: U brojno stanje u dokumentu nije uključen Mostarski bataljon. »Dokument br. 98. Brojno stanje ljudstva, naoružanja i konja 29. NOU divizije od 21. maja 1944. godine.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 25: 330-331.

¹⁴⁴ 9. posadni zdrug sačinjavalo je 6 bojni: I. (Hum), II. (Mostar), III. (Gacko), IV. (Slano) V. (Čilipi) i VI. (Sinj) raspoređenih u satnije. Pošto VI. bojna nije sudjelovala u operacijama u južnoj i istočnoj Hercegovini, njezino brojno stanje nije uključeno u ovom istraživanju. »Dokument br. 161. Opšta bojna relacija 9. posadnog zdruga o rasporedu i dejstvu protiv jedinica NOVJ u Hercegovini i na sektoru Dubrovnika u avgustu 1944. godine.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 28: 637-639.

JVuO podčinjene Štabu 2. kolone Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.¹⁴⁵ U dokumentu se također spominju i preostale dvije kolone te njihove jedinice tijekom pokretanja proboja prema obali. Njihovo brojno stanje također je teško precizno utvrditi, no u literaturi se uvijek nailazi na brojku od 4 500 vojnika pod zapovjedništvom V. Lukačevića. Uzmemo li u obzir podatak o 17 500 pripadnika JVuO u rujnu 1944. godine na području istočne Bosne i Hercegovine nakon proglašenja mobilizacije, lako je moguće kako je njihov broj u početku proboja bio nešto veći.¹⁴⁶ Nije poznato kolika je bila jačina već prisutnih jedinica u Hercegovini, kao ni jedinica koje su pridošle s V. Lukačevićem s područja Srbije i Sandžaka. D. Komnenović u svojoj monografiji tvrdi kako se na prostoru Miljevina—Kalinovik pred napad okupljao Bosanski korpus JVuO u jačini od 6 000 – 7 000 vojnika.¹⁴⁷

U konačnici Lukačevićeve jedinice zasigurno su bile brojčano superiornije od NOV i POJ na hercegovačkom području. Pritom ne treba izostaviti planirani napad i na njemačke jedinice, čime se brojčana dominantnost NGNO JVuO bitno umanjuje. Osim brojnosti, bitnu ulogu imao je i borbeni moral, organizacija te opremljenost, a upravo to uvelike je nedostajalo ovim jedinicama. Borbeni moral bio je u padu zbog općenitih poraza od partizanskih snaga te nedostatka čvrstog zapovjedništva uslijed uklanjanja D. Mihailovića. Organizacijski i tehnički JVuO se uvelike oslanjala na njemačke snage, stoga je pitanje koliko je toga V. Lukačević mogao postići u svega nekoliko mjeseci priprema. Nekolicina brzojava P. Baćovića upućenih Vrhovnoj komandi u studenome 1944. godine ide u prilog potonjim navodima:

„...Najavljeni dolazak četničkih jedinica iz Sandžaka i Bosne izazvao je veliko oduševljenje među našim borcima i među stanovništvom Hercegovine. ... Prilikom službenih razgovora zapaženo je kod tih starešina stranih snaga nestrpljenje, žurba i preveliko samopouzdanje. ... Ovako zbog neobaveštenosti a i zbog primamljivosti tako ružičasto pretstavljenog poduhvata krenulo se sa oduševljenjem u borbu. Pošto su pripreme za napad vrlo brzo izvršene, što je svakako doprinelo površnom rešenju toga pitanja...“¹⁴⁸

¹⁴⁵ Prvu kolonu sačinjavala je Gatačka brigada, četiri bataljona Nevesinjske brigade i jedan bataljon Pljevaljske brigade. Drugu i Treću kolonu sačinjavao je Bosanski korpus privremeno sastavljen od Kalinovičke i Fočanske brigade te dijelova Romanijskog i Drinskog korpusa. »Dokument br. 63. Zapovest komandanta 2. kolone Komande operacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 8. septembra 1944. potčinjenim jedinicama za napad na jedinice 29. hercegovačke divizije u širem rejonu.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 223-227.

¹⁴⁶ Z. Dizdar, »Brojdbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine.«: 187.

¹⁴⁷ D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 337.

¹⁴⁸ »Izvod iz knjige primljenih depeša štaba četničke vrhovne komande od 12. decembra 1944. do 26. februara 1945. godine. Depeša br. 225 – br. 635 i br. 226 – br. 646 od ORFEJA.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 668-778: 701.

Dok je V. Lukačević okupljao svoje jedinice istovremeno su krajem kolovoza počele kružiti informacije o skoroj evakuaciji njemačkih garnizona u istočnoj Hercegovini. Tako 30. kolovoza Štab 29. divizije obavještava Štab 2. korpusa o stvaranju pozitivnih uvjeta za napad na veća hercegovačka naselja.¹⁴⁹ Povlačenje je započelo shodno reorganizaciji obrambenih linija uslijed „povratka“ njemačkih jedinica iz Grčke i vršilo se u dva smjera. Jedan dio koncentrirao se prema dolini Neretve i Mostaru dok je drugi krenuo u pravcu dubrovačke obale nastojeći što bolje utvrditi Dubrovnik i njegova prilazna mjesta (Trebinje-Ivanica-Brgat). Većina bojni 9. posadnog zdruga povlačila se zajedno s 369. divizijom te je obranu svojih garnizona prepustila lokalnim jedinicama JVuO.

Tako je već 1. rujna napušteno Gacko, a preostali dio III. bojne 9. posadnog zdruga predao se tri dana nakon u Fazlagića kuli. Dok je Gatačka brigada JVuO preuzimala obranu Gacka i okolnih sela, 11. hercegovačka brigada NOVJ odlučila je iskoristiti njihovu nespremnost i manjak ljudstva te brzim noćnim napadom 1. / 2. rujna zauzeti samo naselje.¹⁵⁰ Nakon kapitulacije ustaško-domobranske posade u Fazlagića kuli i to je mjesto bez borbi zauzela 29. divizija NOVJ. Time su osigurali Gatačko polje na kojemu se počelo uspostavljati uzletišta za savezničku avijaciju koja će im bitno pomoći u narednim borbama, a također su mogli lakše sprovesti mobilizaciju među brojnim simpatizerima NOP-a.¹⁵¹

Potonji događaji bili su samo uvod pred dolazak Lukačevićevih jedinica sa sjevera, no jasno su pokazali kako željena suradnja nije moguća. V. Lukačević unatoč nepovoljnoj situaciji više nije mogao čekati, 3. rujna izdao je naređenje od sedamnaest uputstava za marš svojih jedinica iz Sandžaka prema Dubrovniku nadajući se spajanju sa Saveznicima. U naređenju se još uvijek inzistira na suradnji s partizanskim jedinicama, no zbog stvarnog stanja na terenu dozvoljava se ulazak u sukob s istima ukoliko bi sprječavale napredovanje prema obali. Iznosimo nekoliko zanimljivih uputstava:

¹⁴⁹ U izvještaju se spominje skoro napuštanje garnizona u Bileći te neuspjela mobilizacija od strane JVuO. »Dokument br. 112. Izvještaj Štaba 29. divizije od 30. avgusta 1944. Štabu 2. korpusa NOVJ o situaciji u Hercegovini.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 28: 445-448.

¹⁵⁰ »Dokument br. 11. Zapovijest Štaba 11. hercegovačke NOU brigade od 1. septembra 1944 Štabovima potčinjenih jedinica za noćni napad na Avatovac i Gacko.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 29: 46-49.

¹⁵¹ Prema izvještaju načelnika Štaba 29. divizije u Fazlagića kuli računalo se na 150 mobiliziranih, a procjenjuje se kako je 90% njezinog stanovništva simpatiziralo NOP. »Dokument br. 34. Izvještaj pomoćnika načelnika štaba 29. NOU divizije od 5. septembra 1944. o oslobođenju Kule Fazlagić i o situaciji na tome sektoru.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 29: 158-160.

6 — Prekinuti bratoubilačku borbu i pozvati sve na okup za borbu protiv okupatora. Šalju Vam se pisma za partizanske jedinice koje se nalaze u vašoj blizini da im se uruče kao i onim koje bi nailazile na našu teritoriju.

7 — Ne činiti nikakvo nasilje niti teror nad narodom bilo koje veroispovesti ili političke pripadnosti. Šalju Vam se letci. . .(nečitko)

8 — Nastojati svim silama da se muslimani pridobiju za nas i da se formiraju za borbu u jedinice. Uspostavljati zajedničke vlasti prema broju stanovnika. Tretirati ih u svemu kao sebi ravnim.

15 — Da se primi borba sa partizanima u koliko se ne bi pridržavali proklamacije Nj. Veličanstva Kralja. Isto tako primati borbu ako budu ometali rad i izvršenje zadataka prema ovom naređenju. Njihove jedinice propuštati da prolaze preko naše teritorije i potpomoći ih u borbi protiv okupatora.¹⁵²

Uputstvo pod brojem petnaest počelo se brzo primjenjivati. Nakon sastanka u Kalinoviku s zapovjednicima JVuO koji su pristupili njegovom pokretu, V. Lukačević dolazi 6. rujna na područje Nevesinjskoga polja. U nadi reokupacije Gacka, Nevesinjski korpus i Pljevaljska brigada pokreću napad na 11. i 12. hercegovačku brigadu.¹⁵³ Zbog brojčane nadmoći i početno ojačanog borbenog morala uspijevaju ih potisnuti s prvotnih položaja, no već 10. rujna u protunapadu 29. divizije kod Fazlagića kule Nevesinjski korpus u potpunosti je razbijen. Dan nakon preostali dijelovi razbijenih jedinica JVuO, i dalje brojčano nadmoćni, neuspješno opsjedaju Gacko te se u konačnici odlučuju povući.¹⁵⁴

Povlačenje je izvršeno probojem preko Nevesinjskog polja prema Stocu gdje su se poražene jedinice JVuO 14. rujna spojile sa Stolačkom i Ljubinjskom brigadom. Početni neuspjeh bitno je umanjio njihovo brojno stanje, dobar dio već je započeo prelaziti u jedinice NOVJ-e pa se tako u tom trenutku njihova brojnost procjenjuje na oko 2 500 vojnika.¹⁵⁵ Stanje se za V. Lukačevića samo dodatno pogoršavalo, no još uvijek nije ušao u otvoreni sukob s

¹⁵² »Dokument br. 56. Naređenje majora Vojislava Lukačevića od 3. septembra 1944. komandantima četničkih jedinica i srezova u Sandžaku za prikupljanje snaga radi marša u susret saveznicima.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 195-197.

¹⁵³ D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 337.

¹⁵⁴ »Dokument br. 59. Zapovijest načelnika Štaba 29. NOU divizije od 10. septembra 1944. Štabu 11. hercegovačke brigade za dejstvo na četnike koncentrisane u širem rejonu Gacka i Nevesinja.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 29: 277.

¹⁵⁵ D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 343.

njemačkim jedinicama. Pošto je nanijetim porazom izgubio mogućnost prolaska preko istočne Hercegovine, odlučio se za koncentraciju prema Trebinju preko Popovog polja, odnosno za posljednji pokušaj zaposjedanja južne Hercegovine. Jedinice 29. divizije uočile su okupljanje snaga Trebinjskog korpusa JVuO s namjerom zauzeća Popovog polja, iako nisu pretpostavljali mogući napad na Trebinje.¹⁵⁶ Dok je V. Lukačević reorganizirao svoje jedinice, 2. bataljon 2. dalmatinske brigade prebačen je iz Popovog polja prema užem dubrovačkom zaleđu gdje je 14. / 15. rujna kod sela Šćenica napao 49. talijansku legiju „San Marco“. Tu je ujedno bio smješten i Dubrovački PO pa je dolazak oko 200 dalmatinskih boraca imao bitan vojni i politički utjecaj, naročito pri vršenju mobilizacije.¹⁵⁷

Zbog općih događanja u dubrovačkom zaleđu aktivirale su se i savezničke misije sredinom rujna. Poznato je da su se u Gacku nalazili pripadnici britanske i ruske vojne misije. Saveznička je avijacija s otoka Visa dopremala oružje, obuču i hranu partizanskim snagama uz pomoć novo-uspostavljenog uzletišta u Gatačkom polju.¹⁵⁸ Ipak, među vojnim rukovodstvom NOV i POJ vladao je oprez zbog Lukačevićevih namjera spajanja s britanskom misijom. Prema dokumentima nije vidljivo koliko je takvo što i dalje bilo moguće, no 15. rujna sam J. B. Tito izdao je kao Vrhovni zapovjednik naređenje 2. korpusu da se sve strane misije bez dozvole VŠ uhite, a naročito američka grupa pri JVuO.¹⁵⁹ Potonja naredba podrazumijevala je i što skorije zauzeće dubrovačke i crnogorske obale, ne samo zbog slamanja njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica, već i zbog Lukačevićevih nastojanja.

Sredinom rujna 1944. godine 29. NOU divizija držala je Gacko, Fazlagića kulu i Kalinovik,. U preostalim garnizonima Nevesinje, Bileća, Stolac i Trebinje još uvijek su se

¹⁵⁶ U dokumentu se navodi okupljanje na prostoru Bileća – Ljubomir – Trebinje Bilečke, Trebinjske, Stolačke, Ljubinjske, 3. Vučedolske, Nevesinjske, Gatačke i Dubrovačke brigade kao dijelova Romanijskog, Nikšićkog i Mileševskog korpusa pod zapovjedništvom Trebinjskog korpusa. »Dokument br. 94. Zapovijest Štaba Južnohercegovačke operativne NOU grupe od 20. septembra 1944. štabovima 13. i 14. hercegovačke brigade za napad na koncentraciju bosansko-hercegovačkih četnika u južnoj Hercegovini.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 29: 407-411.

¹⁵⁷ N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 620-621.

¹⁵⁸ „Opaža se u zadnje vrijeme da partizanske jedinice na području ovoga zdruga dobivaju sve jače naoružanje u automatskom oružju od strane neprijateljskih zrakoplova te uslied toga naše jedinice zaostaju u naoružanju prema partizanima. Isto tako opaža se da su partizanske jedinice sve bolje snabdevene obučom i odjevnom opremom, koju dobivaju putem zrakoplova iz svojih oboskrbnih baza. Na obalskom području osjećaju se nove izvježbane partizanske skupine koje su svršile vježbu u modernom naoružanju i prepadnom ratovanju kao i postavljanju novih engleskih mina (kontaktnih). Ove vježbe izgleda da su vršene od strane Amerikanaca i Engleza na otoku Visu.“ »Dokument br. 161. Opšta bojna relacija 9. posadnog zdruga o rasporedu i dejstvu protiv jedinica NOVJ u Hercegovini i na sektoru Dubrovnika u avgustu 1944. godine.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 28: 639.

¹⁵⁹ »Dokument br. 123. Naređenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 15. septembra 1944. Štabu 2. udarnog korpusa NOVJ da izvrši prodor u Crnogorsko-hercegovačko primorje i da spreči štetan rad stranim misijama na svome području.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 14: 118-119.

nalazili dijelovi 369. pješadijske divizije zajedno s lokalnim jedinicama JVuO, ali su se postupno povlačili u spomenutim pravcima. Nakon što je V. Lukačević odlučio krenuti u napad na Trebinje preko Popovog polja uslijedila je ključna bitka za daljnji razvoj oružanog sukoba u dubrovačkom zaleđu. Brojčano stanje njegovih iznova okupljenih jedinica ponovno je teško utvrditi, prema dostupnim izvorima broj vojnika kreće se od 1 000 do 4 000 u nastupanju prema Trebinju, dok se prilikom opsade samoga grada najčešće susreće podatak od 2 000 sudionika.

Organizirani napad V. Lukačevića na Trebinje započeo je 21. / 22. rujna osvajanjem okolnih mjesta, odnosno željezničkih postaja Diklići, Jasenica-Hum i Poljice, gdje se ujedno nalazio i veći njemački garnizon. Četnički i partizanski dokumenti potvrđuju prvobitan uspjeh V. Lukačevića, iako ustaško-domobranski dokumenti daju suprotno izvješće o ovom napadu.¹⁶⁰ Tome u prilog svakako ide brojčana nadmoć i nespremnost 369. divizije na napad od strane dojučerašnjih suradnika. Prema kasnijim navodima D. Mihailovića s napadom se požurilo pošto je V. Lukačević plasirao informaciju o savezničkom iskrcavanju zakazanom za 25. rujna.¹⁶¹ Gradsko područje Trebinja neuspješno je napadano u više navrata sve do 2. listopada kada je u pomoć 369. diviziji pristigao 3. bataljon 750. puka njemačke 118. lovačke divizije.¹⁶² Nekoliko je ključnih razloga dovelo do Lukačevićevog neuspjeha, ponajprije loša organizacija i odugovlačenje koncentriranog napada prilikom pregovora s zapovjednikom 369. divizije pukovnikom Fischerom. Dok su se polagale nade u predaju garnizona, malobrojni vojnici organizirali su čvrstu obranu i evakuirali vanjski garnizon u Poljicama.¹⁶³ Možda i važniji razlog bio je istovremeni udar NOVJ-e na Lukačevićeve jedinice prilikom uspostavljanja blokade Trebinja. Nakon neuspješnih napada do 25. rujna, 12. hercegovačka i 2. dalmatinska brigada iskoristile su priliku te izvršile pritisak sa istočne i sjeverne strane Trebinja (Ljubomir

¹⁶⁰ Prema četničkoj dokumentaciji u prvom naletu zarobljeno je oko 350 Nijemaca, odnosno pripadnika 369. divizije. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 617; D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 344.

¹⁶¹ »Dokument br. 108. Raspis štaba Draže Mihailovića od 28. novembra 1944. povodom netačnih vesti o iskrcavanju engleskih trupa u Hercegovini.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 425.

¹⁶² D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 344-345.

¹⁶³ »...Do iznenadnog odlaganja napada došlo je zbog pojave nekih jačih nemačkih snaga u oblasti Dubrovnika. To odlaganje pored svega toga bila je kobna greška, pošto je saopšteno vojsci na nekim udaljenim položajima neposredno pred akciju. ... Pregovori sa Nemačkim komandantom u Trebinju i na terenu nedaleko od grada omogućili su Nemicima da izvrše potrebne pokrete i pripreme za odbranu grada. Ovakvim postupkom propuštena je dragocena prilika iznenađenja neprijatelja, koja je bila glavni faktor za uspeh naših akcija u bližoj i daljnjoj okolini grada. Na ovaj način neprijatelju se dalo i suviše vremena da se pripremi za odbranu, što je naš zadatak znatno otežalo i doprinelo neuspehu. ...«. »Izvod iz knjige primljenih depeša štaba četničke vrhovne komande od 12. decembra 1944. do 26. februara 1945. godine. Depeša br. 227 – br. 637 i br. 228 – br. 638 od ORFEJA.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 701-702.

– Korjenici) uklonivši tako svaku daljnju mogućnost napredovanja Lukačevićevih jedinica.¹⁶⁴ Istovremeno je 27. rujna započeo napad 29. divizije na Bileću, dok je 2. dalmatinska brigada priječila dolazak mogućeg pojačanja iz smjera Trebinja. Bileća je zauzeta 2. listopada, upravo u trenutku kada je 750. puk 118. lovačke divizije očistio prilazni put prema Trebinju iz smjera Dubrovnika.¹⁶⁵ Pod takvim okolnostima V. Lukačević primoran je na brzo povlačenje u smjeru Popovog polja odakle je i došao. Krećući se južnom stranom rijeke Trebišnjice, prilikom prelaska mosta (Poljice – Sedlari) u blizini naselja Ravno dočeka ga je 2. i 5. bataljon 2. dalmatinske brigade sa zapovjednikom Brunom Vuletićem nakon čega je došlo do velikog okršaja.¹⁶⁶

Situaciju u širem dubrovačkom zaleđu nastojalo se najprije pregledno prikazati zbog mnoštva djelomično nejasnih događaja koji su bitno utjecali na razvoj antifašističkog pokreta, kako u samoj Hercegovini, tako i u Dubrovniku. Nadalje, u korištenim izvorima potvrđuju se jasne namjere spajanja NGNO JVuO pod vodstvom V. Lukačevića s britanskom vojnom misijom na dubrovačkoj obali. Dubrovnik se od kraja kolovoza često spominje u četničkoj vojnoj korespondenciji, što nije slučaj u partizanskoj. Kada govorimo o zaleđu, Dubrovnik je za 29. diviziju postao cilj ostvarenjem povoljnih strateških uvjeta tek od početka listopada uz istovremeno djelovanje Primorske operativne, što će biti prikazano u narednom poglavlju. U konačnici potpuni vojni poraz V. Lukačevića još jednom u potpunosti potvrđuje odbijanje suradnje od strane NOVJ-e te podcijenjenost njezinih, ali i njemačkih snaga.¹⁶⁷

¹⁶⁴ »Dokument br. 117. Zapovijest Štaba 10. hercegovačke NOU brigade od 25. septembra 1944. štabovima potčinjenih jedinica za napad na Hadžibegovo Brdo, Vlajinju i Modropac.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 29: 469-472; D. Komnenović i M. Kreso, Dvadeset deveta hercegovačka divizija: 345.

¹⁶⁵ »Dokument br. 9. Izvještaj načelnika Štaba 29. NOU divizije od 2. oktobra 1944. Štabu divizije o zauzimanju Bileće.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 53-55.

¹⁶⁶ Prema navodima generala B. Vuletića u koloni je bilo mnogo civila te im je na kraju dozvoljen prelazak mosta, a vatra se otvarala samo na naoružane osobe. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 621-622. Ovaj sukob spominje i P. Baćović u poslanim brzojavima: »Izvod iz knjige primljenih depeša štaba četničke vrhovne komande od 12. decembra 1944. do 26. februara 1945. godine. Depeša br. 230 – br. 640 od ORFEJA.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 4: 702.

¹⁶⁷ Kao vojnički razlog zauzimanja Dubrovnika, V. Lukačević iznio je u istrazi: 1. - Raspored njemačke 369. legionarske (»Vražje«) divizije (po jedan bataljon se nalazio u Mrcinama, Cavtatu, Dubrovniku i Trebinju) omogućavao je počesto tučenje po bataljonima. 2. - Slabo moralno stanje ove divizije (uslijed opće vojno-političke situacije) koju su pretežno sačinjavali »Hrvati i Muslimani«: N. Milovanović, *Draža Mihailović. Knjiga 4: Slom*: 176.

5.4. Napredovanje NOVJ-e prema južnodalmatinskoj obali

Izuzev mogućeg savezničkog iskrcavanja, južnodalmatinska obala postala je strateški važno područje zbog prebacivanja njemačke Vojne grupe E iz Grčke i Albanije prema unutrašnjosti NDH i Mađarskoj. Krajem kolovoza Crvena armija postiže uspjeh tijekom Iaši-Kišinjevske ofenzive i prodire u Rumunjsku te početkom rujna u Bugarsku. Njemačko Vrhovno zapovjedništvo donijelo je 5. listopada konačnu odluku o povlačenju svojih 350 000 vojnika, no postupna evakuacija je shodno nepovoljnim uvjetima započela nešto ranije.¹⁶⁸ Prvenstveno se dio grupacije trebao povlačiti preko Srbije prema Mađarskoj, a dio preko istočno-jadranske obale dalje prema unutrašnjosti.

Do početka listopada među njemačkim i ustaško-domobranskim jedinicama strah od savezničkog iskrcavanja uvelike je prisutan i razlog je velike koncentracije vojske u lučkim gradovima i obalnim naseljima. Tek od početka listopada počelo se razmatrati koncentriranje snaga na „Zelenoj liniji“ (istočni krak Dinare – Široki Brijeg – Mostar – Nevesinje - Gacko), pošto su shvatili kako više ne postoje veći izgledi za iskrcavanje.¹⁶⁹ Mogućnost iskrcavanja je prvenstveno bila shodna savezničkom napredovanju na Apeninskom poluotoku, odnosno penetriranju „Gustavove linije“ koje će potrajati sve do lipnja 1944. godine. Zbog otklanjanja mogućnosti desantnih operacija NOVJ-e i Saveznika, njemačka Komanda „Jugoistoka“ poduzela je niz spomenutih zimskih operacija već u prosincu 1943. godine savladavanjem privremeno zauzetih otočja srednje i južne Dalmacije.¹⁷⁰

Njemačko zapovjedništvo u početku je smatralo albansku obalu primarnim ciljem Saveznika, ponajviše zbog njezine blizine naspram juga Apeninskog poluotoka. Od početka 1944. godine započeli su s planom deportacije otočkog stanovništva u svrhu utvrđivanja jadranske obale. Prema naređenjima svo radno i vojno sposobno muško stanovništvo trebalo je postati ispomoć u gradnji fortifikacijskih sustava ili popuniti oružane snage, ponajprije obalnu

¹⁶⁸ Hrvoje Mandić, »Operacija Bura (27. siječnja - 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu.« *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 18/35 (2015): 11-28; 11, 12.

¹⁶⁹ Istaknimo kako tijekom oružanih sukoba prikazanih u prethodnom poglavlju NOVJ nije zauzela Nevesinje i Mostar. Gaj Trifković, »„Katastrofa izbjegnuta za dlaku“: njemački izvori o Kninskoj bitci 1944.« *Časopis za suvremenu povijest* 53/2 (2021): 549-569: 551.

¹⁷⁰ »Dokument br. 3. Naređenje Komande 2. oklopne armije od 1. januara 1944. Komandi 15. brdskog armijskog korpusa za sprovođenje operacije »Valdrauš«, u sadejstvu sa 5. SS-korpusom, na prostoru Travnik — Kupres — Glamoč i sprovođenju mera odmazde nad pripadnicima 29. NOU divizije zbog ubistva kapetana Kirhnera.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 4: 17-18.

artiljeriju.¹⁷¹ Deportacija se počela intenzivno vršiti tijekom ožujka ponajviše na Elafitskom otočju i poluotoku Pelješcu koji je bio aktivno partizansko uporište u dubrovačkoj okolici. Istaknimo kako drugo aktivno uporište u Konavlima na svome morskom pojasu nema naseljenih otoka. Prema izvještajima Župskog oružničkog zapovjedništva i Kotarske oblasti Dubrovnik s otoka Mljeta deportirano je 36, s Šipana 51, s Korčule 1500 te s Pelješca i Stona 313 osoba.¹⁷² Premještaj se najčešće vršio prema većim obližnjim naseljima na obali (Slano-Neum-Metković) ili dalje prema unutrašnjosti NDH (BiH, Slavonija)

Reakcija ustaških vlasti i lokalnog stanovništva, neovisno o njegovoj orijentaciji, bila je oštra. Svakodnevnica je zbog ratnog stanja i nedostatka živežnih namirnica svakako već bila teška, a sada je većina otoka i ruralnih obalnih područja izgubila svoju vitalnost uslijed nedostatka radne snage. Veliki župan VŽ Dubrava Ante Buć tražio je u suradnji s vlastima drugih Velikih župa NDH povratak deportiranih, no takvo što nije odobreno od strane njemačkog zapovjedništva koje je tu odluku donijelo bez koordinacije s vlastima NDH.¹⁷³ Deportacije su veliku štetu nanijele i razvitku NOP-a na dubrovačkom području, čime su djelomično i ispunile svoj drugi cilj umanjivanja prebjega vlastitih vojnika te civilnih osoba u NOVJ. Premda je Njemačko zapovjedništvo izazvalo burnu reakciju svojih suradnika i bitno umanjilo simpatiziranje njihovog djelovanja među stanovništvom, zasigurno su otklonili mogućnost mobilizacije muškoga stanovništva tijekom desanata NOVJ-e na zapadni dio Korčule i Mljet u travnju 1944. godine.

Oslabljeno političko rukovodstvo NOP-a u Dubrovniku također nije moglo poduzeti ozbiljnije mjere u sprječavanju deportacija. Okružni komitet KPH Dubrovnik pozvao je otočko i pelješko stanovništvo na pružanje otpora. Kako bi se izbjeglo vršenje deportacije Kotarskom komitetu KPH Pelješac predloženo je poticanje žitelja na svojevoljno javljanje u sabirne logore

¹⁷¹ S otoka su prema naređenju deportirani svi muškarci od 1907. do 1927. godišta. Muškarci koji su 1924. i 1925. godišta trebali su pristupiti oružanim snagama NDH ukoliko nisu bili pravoslavne vjeroispovijesti. »Dokument br. 25. Informacija nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj od 26. februara 1944. upućena Ministarstvu oružanih snaga NDH o merama 2. oklopne armije za deportaciju muškog stanovništva koje živi na otocima ispred jadranske obale.«; »Dokument br. 26. Direktiva Komande 2. oklopne armije od 27. februara 1944. potčinjenim jedinicama o osnovnim zadacima na utvrđivanju obale i o borbi protiv pripadnika NOV i POJ.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 4: 134-138.

¹⁷² F. Mirošević ističe kako u toj dokumentaciji nedostaju podatci za određena pelješka mjesta i potpuni podatci za otok Mljet, također nema podataka za Koločep i Lopud. F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 291.

¹⁷³ „...Budući da su naše vlasti ovako stavljene pred gotov čin, a iz Zagreba nikakvog makar i najmanjeg uputstva nije bilo, preostalo je samo po mogućnosti onemogućiti sporove koji bi se kod provođanja ove vrlo oštre vojničke mjere mogli dogoditi...“ »Dokument br. 489. Izvještaj Povjereništva vlade NDH kod Njemačke 118. divizije u Dubrovniku od 20. ožujka 1944. o iseljavanju stanovnika otoka Koločepa, Šipana i Lopuda od strane njemačke vojske.« *NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 10: 1600-1603.

preko kojih bi se dalje prebacivali na neokupirani otok Vis.¹⁷⁴ Nije poznato kakav je učinak imala ova mjera, odnosno koliko je osoba zaista uspjelo izbjeći njemačku deportaciju i prebaciti se kod partizanskih i savezničkih snaga na Vis. Moguće je kako su određeni kontakti i provjereni „kanali“ prebacivanja postojali pošto je većina partizanskih snaga s Pelješca i dubrovačke obale pod udarom njemačke ofenzive krajem 1943. godine izbjegla na Vis preko Korčule.

Nakon kapitulacije Italije i zimskih operacija njemačke vojske, 738. puk 118. lovačke divizije ojačan 668. artiljerijskim pukom počeo je utvrđivati položaje na otocima srednje i južne Dalmacije, izuzev Visa i Lastova. Na potonjim otocima uspostavljen je Štab Mornarice NOV, a otok Vis postupno je postajao središte NOP-a i utvrđeni garnizon. Na njemu su se od kraja 1943. godine također smjestile i savezničke jedinice, odnosno grupa britanskih komandosa i angloamerička avijacija.¹⁷⁵ Premda su Saveznici prvenstveno djelovali s ciljem potpomaganja napredovanja svojih snaga na Apeninskom poluotoku, aktivno su pružali pomoć i u ratu protiv osovinskih snaga na području NDH. Južnodalmatinski morski pojas pripadao je pod IV., V. i VI. Pomorski obalski sektor (POS) Mornarice NOVJ-e. Osim njezinih snaga (flotila, otočni partizanski odredi, obalne baterije) glavninu vojske tvorila je 26. dalmatinska udarna divizija NOVJ-e podčinjena 8. dalmatinskom korpusu NOVJ-e.

Nakon neuspjeha 26. divizije prilikom napada na Korčulu i Pelješac krajem prosinca 1943. godine vojno rukovodstvo počelo je analizirati svoje greške s ciljem unapređenja pomorskog ratovanja i desantnih manevra.¹⁷⁶ Tako je već sredinom travnja razrađen plan za uništenje njemačkih garnizona dvaju regimenta 118. lovačke i 264. pješadijske divizije na otoku Mljetu i Korčuli te nekoliko prepada na Hvar i Brač. Okosnica savezničke pomoći osim avijacije i 400-500 prisutnih komandosa bila je i teška artiljerija. Dobra koordinacija savezničke i partizanske mornarice, avijacije i artiljerijskog djelovanja usklađenog s nastupanjem pješadije poučila je izvrsne rezultate. Najprije je 21. travnja izvršen uspješan desant na otok Mljet, a dan

¹⁷⁴ »Dokument br. 244. Direktivno pismo Okružnog komiteta KPH Dubrovnik od 20. ožujka 1944. Kotarskom komitetu KPH Pelješac o postupku prema okupatorima koji vrše evakuaciju stanovništva.« *NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 10: 958-959.

¹⁷⁵ U pitanju je bila 2nd Special Service Brigade, od kraja 1944. godine preimenovana u 2nd Commando Brigade. Po pitanju avijacije, na otoku Visu nije postojala pista pogodna za teške bombardere i veće opskrbe avione sve do uređenja iste na Pliškom polju u travnju 1944. godine. Do tada su avioni United States Army Air Forces-a (USAAF) i Royal Air Force-a (RAF) polijetali iz južne Italije. Nakon uspostavljanja baze na Visu, pojedini saveznički avioni i dalje su polijetali iz južne Italije (npr. 34. eskadrila South African Air Force-a / SAAF). Nakon osvajanja Rima početkom lipnja, ciljeve su primarno preusmjerili prema jugoslavenskom ratištu.

¹⁷⁶ »Dokument br. 146. Izvještaj Komisije za ispitivanje vojničkog neuspjeha na Korčuli od 15. veljače 1944. godine.« *NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 10 : 602.

nakon na otok Korčulu.¹⁷⁷ Na potonjem su otoku vođene dvodnevne borbe i likvidirana su uporišta na zapadnoj strani (Blato, Vela Luka i Smokvica), dok je neprijatelj uspio zadržati položaje nad istočnom stranom. U konačnici, bio je to primjer prvih iznimno uspješnih pomorskih desanata partizanskih snaga u kojima su nanijeli velike gubitke njemačkim jedinicama te zaplijenili veću količinu oružja. U ova dva desanta 26. divizija imala je 60 poginulih te 252 ranjenih, dok je neprijatelj imao 393 poginulih i 505 zarobljenih vojnika.¹⁷⁸ Čestitke 26. diviziji i mornarici NOVJ povodom uspješnog djelovanja uputio je J. B. Tito kao Vrhovni zapovjednik NOV i POJ, Henry Maitland Wilson, saveznički zapovjednik za Sredozemlje te Randolph Churchill, zapovjednik savezničke misije na otoku Visu.

Manje borbene grupacije partizanskih odreda također su imale bitnu ulogu u ovim događanjima. Početkom 1944. godine formiraju se Korčulanski, Lastovski, Mljetski i Pelješki odredi koji su zajedno s Hvarskim i Bračkim po naređenju Štaba 8. korpusa NOVJ u svibnju objedinjeni u Grupu južnodalmatinskih otočnih NOP odreda.¹⁷⁹ Premalena brojnost od 15-30 vojnika po odredu ograničavala je njihovo djelovanje na povremene diverzantske akcije, prikupljanje informacija i širenje propagande. Početkom rujna brojno stanje Grupe južnodalmatinskih odreda bilo je i dalje iznimno malo te nije zadovoljilo uvjete za formiranje brigade. Umjesto toga formirana su tri bataljona, a novoosnovani Dubrovački partizanski odred nastavio je djelovati s Konavoskim bez ikakvih organizacijskih izmjena.¹⁸⁰ Nakon povlačenja većine boraca krajem 1943. godine Konavoski partizanski bio je od najvećeg značaja za uže dubrovačko područje. On je unatoč iznimno nepovoljnim uvjetima ostao i nastavio aktivno djelovati poduzimajući niz napada na njemačke i ustaško-domobranske jedinice te vršiti sabotaže na uskotračnoj prugi. Tijekom svibnja dodatno su ojačani povezivanjem s tri bataljona 2. dalmatinske brigade. Ona je pripadala Primorskoj operativnoj grupi 2. korpusa NOVJ formiranoj krajem 1943. godine upravo zbog potrebe bolje organizacije i djelovanja na južnodalmatinskoj i crnogorskoj obali uslijed mogućeg savezničkog iskrcavanja.

Tijekom svibnja i početkom lipnja izvršena su još dva desanta na Brač i Šoltu, a potonji je za razliku od dotadašnjih uspjeha završio povećim gubitkom partizanskih i savezničkih

¹⁷⁷ »Dokument br. 55. Izvještaj Štaba Dvadeset šeste divizije od 13 aprila 1944 Štabu Osmog korpusa NOVJ o organizacionom stanju divizije, utvrđivanju otoka Visa i o pripremama za napad na Korčulu i Mljet.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 26: 247-261.

¹⁷⁸ Na otoku Mljetu je prema procijeni bilo oko 200 neprijateljskih vojnika od kojih je 96 ubijeno, a 46 zarobljeno. »Dokument br. 117. Obavještenje Štaba Dvadeset šeste divizije NOVJ od 25 aprila 1944 komandantu savezničkih snaga na otoku Visu o rezultatima operacija na Mljetu i Korčuli.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 26: 566-569.

¹⁷⁹ T. Pašalić, »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944.«: 429-430.

¹⁸⁰ Isto.

jedinica. Ubrzo je u kolovozu započelo djelomično povlačenje njemačkih jedinica zbog nanijetih gubitaka, tako je 10. / 11. istoga mjeseca napušten otok Mljet. Tito se tada počeo zalagati za potpuno zauzimanje otoka srednje i južne Dalmacije s konačnim ciljem zauzimanja Dubrovnika. Prema njegovom planu glavninu ofenzivne grupacije trebao je tvoriti Osmi dalmatinski korpus NOVJ u jačini od oko 10 000 vojnika.¹⁸¹ Glavni štab NOV Hrvatske i Štab Osmog korpusa NOVJ nije se slagao s takvom odlukom, već su smatrali kako se Viška operativna grupacija treba prebaciti na splitsko-šibensko područje i krenuti u napad na Zagreb preko Knina.¹⁸² Prije svog polaska za Moskvu 18. / 19. rujna Tito je ipak naredio 26. diviziji (u suradnji s 29. divizijom) pokretanje ofenzive prema Dubrovniku.

Do kraja rujna taj je zadatak djelomično obavljen. Najprije su 14. rujna likvidirani preostali njemački položaji na otoku Korčuli, a dva dana nakon zauzet je poluotok Pelješac do Stona. Nakon šestodnevnih borbi, 18. rujna oslobođen je i otok Brač, a shodno tome njemačke su se jedinice 23. rujna povukle s Šolte i Hvara. Zbog spomenutog čvrstog utvrđenja položaja na obalnom pojasu napredovanje jedinica NOVJ-e spriječeno je kod Stona i dalje prema Elafitskom otočju te je potom uslijedio kratak prekid djelovanja. Nakon povratka iz Moskve početkom listopada J. B. Tito uočava kako zadatak nije izvršen te upućuje Aleksandra Rankovića i Arsa Jovanovića na Vis sa zadatkom reorganizacije napada na Dubrovnik.¹⁸³ Navedeni sadržaj ovoga poglavlja spada pod temu vojne povijesti koja se u literaturi najčešće naziva „bitka za Dalmaciju 1944. / 45. godine“.

5.5. Djelovanje antifašističkog pokreta u Dubrovniku tijekom 1944. godine

Prethodno je na kraju poglavlja „Kapitulacija Italije i njezine posljedice“ prikazana velika provala u mjesne partijske organizacije sredinom prosinca 1943. godine od koje su bile pošteđene komunističke i antifašističke organizacije mladih. Upravo potonje kontinuirano su se razvijale od 1942. godine te su u trenutku kapitulacije Italije odigrale ključnu ulogu u razoružavanju i formiranju borbenih jedinica. Osažen tim uspjehom i očuvanjem pod strogim njemačkim represivnim aparatom, SKOJ Dubrovnik poduzeo je niz sabotaza i atentata te pojačao propagandno djelovanje tijekom 1944. godine. Premda su izvješća Oblasnog komiteta

¹⁸¹ Pod tu grupaciju spadala je 26. divizija s 1., 11. i 12. dalmatinskom, 3. prekomorskom i 1. tenkovskom brigadom te Artiljerijskom grupom. N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu* (1941. – 1945.): 132.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Iako ovaj zadatak nije u potpunosti obavljen, situacija u dubrovačkom zaleđu bila je povoljna. Zbog toga se po novoj Titovoj zapovjedi 26. divizija ojačana polovicom 1. tenkovske brigade, jednim do dva topnička divizionu te 1. i 2. zračnom eskadrilom trebala spojiti s 29. divizijom kod Dubrovnika. Isto.

KPH za Dalmaciju o procjeni stanja u Dubrovniku tijekom prve polovice 1944. godine većinom negativna, detaljnijim uvidom u izvore primjetno je pojačano djelovanje dubrovačkog SKOJ-a.¹⁸⁴

Početakom 1944. godine Oblasni komitet KPH za Dalmaciju odredio je sastav novog MK KPH Dubrovnik pod sumnjom kako je provala sredinom prethodnog mjeseca započela „iznutra“.¹⁸⁵ Izvještaj Oblasnog komiteta iz veljače situaciju u Dubrovniku ocjenjuje vrlo lošom: „U kraju koji broji 60.000 stanovnika niti 500 nije obuhvaćeno u organizacijama NOP-a.“¹⁸⁶ Poznato je brojno stanje KPH Dubrovnik koja je u tom trenutku brojila 35 članova podijeljenih u 7 rajonskih komiteta, no broj stanovnika u organizacija NOP-a morao je biti veći. Tijekom analize antifašističkog pokreta u Dubrovniku uslijed kapitulacije Italije uočeno je dobro raspoloženje među mladima pa su tako njihove organizacije (SKOJ, USAOH) tad imale oko 500 članova. Tome je još potrebno nadodat i veoma aktivnu organizaciju NOP-a AFŽ Dubrovnik. Premda je nemoguće odrediti precizan broj članova ili simpatizera antifašističkog pokreta u Dubrovniku početkom 1944. godine, on je zasigurno bio veći nego li je prikazan u potonjem izvješću. Tome u prilog ide i očuvanost antifašističkih organizacija mladih nakon provale u prosincu. Na osnovi veoma negativnog izvještaja, Okružni komitet poduzeo je i mjere protiv neaktivnosti Kotarskog povjereništva Dubrovnik kaznivši ih kolektivnim ukorom te isključenjem trojice članova iz partije.¹⁸⁷

Zbog istaknute izoliranosti dubrovačkih komunista iz Splita su počeli učestalo dolaziti članovi Okružnog komiteta. Dolaskom i boravkom u Dubrovniku i sami su se mogli uvjeriti u jačinu njemačkog represivnog aparata, tako su već u veljači njihova dva člana otkrivena i internirana.¹⁸⁸ Uz pomoć Okružnog komiteta situacija se naspram druge polovice 1943. godine ipak bitno poboljšala. Prema sjećanjima dvaju članova¹⁸⁹ MK KPH Dubrovnik tijekom 1944. godine primjetno je aktivno djelovanje dubrovačkih komunista u svim segmentima. Neprestano se prikupljalo sanitetski materijal i hrana koji su potom slani borcima 29. divizije NOVJ-e u

¹⁸⁴ Vidi: »Dokument br. 19. Izvještaj Oblasnog NO odbora Dalmacije od 9. siječnja 1944. ZAVNOH-u o stanju u Dalmaciji poslije kapitulacije Italije.« *NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 10: 78-99.

¹⁸⁵ »Dokument br. 67. Direktivno pismo Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 27. siječnja 1944. Ivanu Mordinu članu Biroa Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju za dalji rad na području južne Dalmacije.« *NOB u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata*, knj. 10: 305-307.

¹⁸⁶ P. Kolo, »Organizacioni razvoj KPH u kotaru Dubrovnik 1941-1944. godine.«: 131.

¹⁸⁷ Isto: 132.

¹⁸⁸ U Stonu je najprije uhaćen Ivo Baleta koji je potom pobjegao iz zatvora, dok je u Dubrovniku uhaćen Ivo Šeparović zajedno s Dušanom Todorovićem. Nikola Kostić, »Rad MK KPH u Dubrovniku od konca 1943. godine do 15. V. 1944. godine.« u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 108-112: 108.

¹⁸⁹ Riječ je o Nikoli Kostiću i Novaku Bukviću. Njihova sjećanja objavljena su u zborniku *Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (vidi sljedeću bilješku).

zaleđu putem postojećih veza, na javnim mjestima ispisivale su se komunističke parole i dijelili letci, a izlazilo je i glasilo NOO-a Dubrovnik „Vijesti“. Bitna promjena u vidu pružanja oružanog otpora vidljiva je u pokušaju tri atentata: na predstojnika ustaškog redarstva Mirka Živkovića, na jednog od glavnih čelnika ustaškog pokreta u Dubrovniku logornika Mladena Kaštelana te na predstojnika Ravnateljstva za javni red i sigurnost VŽ Dubrava Antu Jakašu. Sva tri atentata bila su neuspješna, no pokazuju bolju suradnju i veću povjerljivost MK KPH Dubrovnik prema njihovom mlađem ogranku (SKOJ) u usporedbi s događanjima za vrijeme kapitulacije Italije. Izvršenje atentata na M. Živkovića bilo je u potpunosti prepušteno SKOJ-u Dubrovnik.¹⁹⁰

Kretnje njemačkih jedinica na dubrovačkom području tijekom srpnja 1944. godine nisu ostale neprimijećene. Zbog toga je u malom hercegovačkom naselju Požarno, gdje se tada nalazila Komanda mjesta Dubrovnik, održano Partijsko savjetovanje u vidu priprema dubrovačkih partijskih organizacija za mogući skori napad 29. divizije NOVJ-e iz zaleđa. Kao rezultat savjetovanja najprije je oko petnaestak mladih koji su trebali prisilno ići u ustaške jurišnike prebačeno u jedinice NOVJ-e, a s zapovjedništvom Župskog oružništva Zvonimirom Šporčićem stupilo se u pregovore.¹⁹¹ Iznimno bitan zadatak za lokalni antifašistički pokret bilo je očuvanje kritične infrastrukture koju su njemačke jedinice u praksi uništavale pri povlačenju.

¹⁹⁰ Atentat na M. Živkovića trebao je biti izvršen vjerojatno u ožujku 1944. godine. N. Kostić navodi kako je Živković bio poznat po mučenju interniranih komunista. Dok se nalazio u gradskoj kavani na njega je najprije bačena eksplozivna naprava koja nije eksplodirala te ispaljena dva metka, no u blizini se našao liječnik koji ga je uspio spasiti. N. Kostić, »Rad MK KPH u Dubrovniku od konca 1943. godine do 15. V. 1944. godine.«: 109-110. Atentat na M. Kaštelana pokušali su izvršiti član MK KPH Dubrovnik Novak Bukvić i tadašnji sekretar Miho Mrnarević 2. lipnja 1944. godine. Na automobil u kojemu se vozio Kaštelan bačena je eksplozivna naprava engleske proizvodnje koju je potonji stigao odbaciti od sebe.

Atentat na Antu Jakašu izvršen je bacanjem eksplozivne naprave pod njegov automobil ispred Kneževog dvora, no potonji se u tom trenutku nije nalazio u istome. Novak Bukvić-Zdenko, »Rad Mjesnog komiteta KPH Dubrovnik prilikom oslobođenja Dubrovnika 18. X. 1944.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 112-116: 112.

¹⁹¹ Z. Šporčić trebao je u trenutku dolaska jedinica NOVJ-e u Dubrovnik predati ljudstvo pod svojim zapovjedništvom i pustiti sve zatvorenike. N. Bukvić-Zdenko, »Rad Mjesnog komiteta KPH Dubrovnik prilikom oslobođenja Dubrovnika 18. X. 1944.«: 116.

6. ZAVRŠNICA RATA U DUBROVNIKU

U literaturi se često ističu brojne posebnosti Dubrovnika u Drugom svjetskom ratu koje su djelomično uveličane, odnosno nisu karakteristične izričito za dubrovačko područje.¹⁹² Jedna od posebnosti svakako je činjenica kako je riječ o prvom većem hrvatskom gradu kojeg je zauzela NOVJ i potom uspostavila kontinuiranu „narodnu“ vlast tijekom Drugog svjetskog rata i nakon njega. Nadalje, ova tema još uvijek je kontroverzna zbog zločina počinjenog od pripadnika istih tih jedinica nekoliko dana nakon ulaska u grad. U korelaciji s potonjim je i sam način ulaska NOVJ-e u Dubrovnik, tj. prikaz (tumačenje) istoga u literaturi i izvorima, a upravo ta tema detaljno se razrađuje u ovoj cjelini.

Za početak se prikazuje stvaranje uvjeta za poduzimanje napada NOVJ-e na Dubrovnik uz kontekst njegovih prirodno-geografskih obilježja s kojima bi se čitatelji trebali upoznati za bolje razumijevanje preispitivanja teze o „nebranjenom Dubrovniku“. Tu su iznova uključena pojedina okolna područja u skladu s naslovom teme (Konavle, Dubrovačko primorje, Hercegovina). Uz potonje nastavlja se proučavanje i prvotne teze o jačanju antifašističkog pokreta na dubrovačkom području koje sada više nije toliko vezano uz posljedice kapitulacije Italije, već uz blizinu NOVJ-e te očekivanje dolaska savezničkih jedinica. Spomenuti zločin na otočiću Daksi¹⁹³ ne spada izravno u vremenski okvir ove teme, no o njemu će biti ponešto spomena pošto je posljedično vezan uz posljednje ratne dane u Dubrovniku.

Vremensko razdoblje završnice oružanih sukoba za dubrovačko područje je u najužem smislu mjesec listopad (do 24. listopada), no širi kontekst obuhvaća sva prethodno prikazana događanja tijekom 1943. i 1944. godine. Naglasimo kako se za završetak oružanih sukoba na širem dubrovačkom području ključnim smatra pobjeda NOVJ-e u bitki kod Vukova Klanca 23. / 24. listopada. Tom prilikom u potpunosti je uništena njemačka i ustaško-domobranska grupacija koja se pokušavala probiti iz Dubrovnika prema Metkoviću. U ovom poglavlju prikazati će se i pojedini nedostaci naizgled uspješne operacije zauzimanja Dubrovnika, koju su kritizirali ponajviše iz vojnog rukovodstva NOV i POJ.

¹⁹² Riječ je najprije o isticanju velike koncentracije njemačkih i ustaško-domobranskih vojnika, a prije toga o prisutnosti svih postojećih jedinica, naročito četničkih. Takva obilježja imala su i pojedina druga područja u Dalmaciji.

¹⁹³ U literaturi se naziva još i „pokolj na otoku Daksi“ ili po N. Aniću „dubrovački slučaj“.

6.1. Stvaranje uvjeta za operativno okruženje Dubrovnika

Prije nego li se u nastavku izloži nekoliko glavnih razloga napada NOVJ-e na Dubrovnik, istaknimo kako je to prvenstveno posljedica njezinih uspješnih operacija tijekom rujna 1944. godine u zaleđu i na južnodalmatinskim otocima. Potonjim operacijama stvoreni su povoljni uvjeti za okruženje Dubrovnika i uskog obalnog pojasa prema poluotoku Pelješcu. Početkom listopada dijelovi 26. divizije NOVJ-e napredovali su do Stona i Mljeta, ostali Elafiti, kao i uski obalni pojas, bili su i dalje pod kontrolom njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica, no njihova vojna i civilna vlast posebno je slabila u Dubrovačkom primorju i Konavlima. Zapadno od Dubrovnika nalazilo se Dubrovački PO i Komanda mjesta Dubrovnik, dok je istočno već mjesecima uspješno djelovao Konavoski PO. Na potonjem području također su djelovali i bataljoni 2. dalmatinske brigade u suradnji s lokalnim odredom. Njima je pored napretka 26. divizije NOVJ-e bitno značila prisutnost hercegovačkih brigada 29. divizije u zaleđu. One su uslijed uspješnog napredovanja prema neposrednoj blizini Dubrovnika savladale NGNO JVuO i tako otklonile taj element u nadolazećem sukobu.

Početkom listopada komunikacija njemačkog garnizona u Dubrovniku s ostalim uporištima postala je upitna. Bokokotorski zaljev već neko vrijeme je također bio u polu-okruženju. Komunikacija preko Konavala bila je narušena, kao i preko zaleđa gdje je ubrzo napušteno i zadnje uporište u Trebinju. Jedina opstala komunikacija prema Metkoviću gdje se nalazilo i zapovjedništvo 369. divizije bila je ugrožena napredovanjem NOVJ-e prema Pelješcu. Pošto su tijekom napredovanja 26. divizije NOVJ-e prema obali ipak očuvale Ston i dio Elafitskog otočja, njemačke i ustaško-domobranske jedinice osigurale su put Dubrovnik-Metković. Raspored teške artiljerije na otocima, poluotoku Lapadu te drugim mjestima po Dubrovniku zajedno s dobro utvrđenom vanjskom obrambenom linijom davalo im je bitnu prednost pred mogućim napadom Saveznika i NOVJ-e. Druga bitna odrednica takvog položaja bila je mogućnost postupnog povlačenja koje je i započelo početkom listopada.

Za početak borbi za Dubrovnik u najužem smislu podrazumijevao bi se 16. listopada kada je po naredbi VŠ NOV i POJ upućenoj 29. diviziji, izdanoj dan prije, započeo frontalni napad na vanjsku obranu Dubrovnika. Isti dan izvršen je i uspješan desant 1. i 11. dalmatinske brigade NOVJ-e kod Neuma (kao i pritisak na Ston) te je presječena komunikacija Metković – Dubrovnik, a potonji je doveden u operativno okruženje.¹⁹⁴ U širem smislu N. Anić kao vojni

¹⁹⁴ Pod operativnim okruženjem smatra se presijecanje svih neprijateljskih komunikacija. D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 358-359.

povjesničar koji se bavio ovom temom za početak uzima 6. listopada, dan kada je NOVJ zauzela grad Trebinje i tako si otvorila put za izravan prodor prema Dubrovniku iz zaleđa.¹⁹⁵ Za kraj borbi u širem smislu uzima se spomenuta bitka na Vukovu Klancu. Premda je NOVJ u Dubrovnik ušla u večernjim satima 18. listopada, nije se odmah stupilo u protjerivanje neprijateljskih jedinica koje su započele povlačenje prema Metkoviću. Uže dubrovačko područje zauzeto je tek dan nakon, 19. listopada. Obradom korištenih informacija i podataka iz izvora i literature kao glavni razlozi zauzeća Dubrovnika od strane NOVJ-e mogu se izdvojiti:

- 1.) Onemogućavanje povlačenja njemačkih snaga iz Grčke, Albanije i Makedonije, odnosno potiskivanje istih na povlačenje preko teško prohodnih područja u unutrašnjosti BiH.
- 2.) Blizina vojnog i političkog rukovodstva NOP-a na otoku Visu – otklanjanje mogućnosti štetnog utjecaja pojedinih savezničkih misija u suradnji s NGNO JVuO prilikom oružanih sukoba.
- 3.) Pogodan strateški položaj dubrovačke obale za vršenje opskrbe jedinica NOVJ-e u zaleđu tijekom ofenzivnih djelovanja prema Srbiji, Sandžaku, BiH te crnogorskom primorju

Početak listopada dio poraženih četničkih brigada još uvijek je nastojao pomoći suborcima u obrani Bileće, dok je 369. divizija uspješno zadržala svoj garnizon u Trebinju. Opsada Bileće od strane 10. i 12. hercegovačke brigade uspješno je okončana 2. listopada nakon šestodnevni borbi. Time su se ostvarili povoljni strateški uvjeti za napad na izmorenu posadu u Trebinju, a dodatnu „prazninu“ za napad ostavilo je potpuno povlačenje JVuO.¹⁹⁶ Trebinjski garnizon 369. divizije zbog toga se odlučio povući u Dubrovnik 4. listopada, a uslijed napada 14. hercegovačke brigade NOVJ-e i savezničke avijacije ostala je tek manja grupa vojnika koja je pružala otpor naredna dva dana.¹⁹⁷ Zauzimanjem Trebinja 29. divizija NOVJ-e stavila je pod kontrolu dio jedine prometnice iz Dubrovnika prema zaleđu (cesta Dubrovnik-Trebinje) te

¹⁹⁵ N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 623.

¹⁹⁶ Dio poraženih vojnika JVuO prešao je u NOVJ, o tome će biti spomena u narednim poglavljima. Vidi: »Dokument br. 12. Zapovijest Štaba 29. NOU divizije od 3. oktobra 1944. štabovima potčinjenih jedinica za razvijanje ofanzivnih dejstava prema Trebinju.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 61-65.

¹⁹⁷ O zauzimanju Trebinja izvori se pojavljuju naknadno. Manja grupacija vojnika 369. divizije vjerojatno nije uspjela napustiti kasarnu uslijed napada NOVJ, a otpor su pružali čekajući pojačanje iz Dubrovnika koje se u dva navrata nije uspjelo probiti. »Dokument br. 76. Relacija Štaba Južnohercegovačke operativne grupe od 9. novembra 1944. upućena Štabu 29. NOU divizije o dejstvima na području Nevesinja, Bileća, Stoca i u kotlini Neretve.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 456-458.

natjerala neprijateljske snage na organiziranje obrambene linije neposredno na obali i okolnim visovima.

Istočno od Dubrovnika Konavoski PO i tri bataljona 2. dalmatinske brigade NOVJ-e započeli su tijekom rujna niz operacija s ciljem presijecanja komunikacije Dubrovnik – Boka kotorska. Krajem kolovoza Okružni komitet KPH Dubrovnik javlja kako je most u Pločicama (Konavle) uspješno srušen u suradnji s ranije iskrcanom grupom engleskih vojnika.¹⁹⁸ U rujnu su izvršili više uspješnih prepada na posade u većim naseljima (Pločice, Pridvorje, Lovorno), a 26. istoga mjeseca zauzimaju zgradu pošte u Čilipima.¹⁹⁹ Potonje mjesto zajedno s naseljem Gruda bili su dobro utvrđeni i branjeni od dijela 3. bataljona 369. puka te 5. bataljona 9. posadne brigade sve do 15. listopada. Nakon toga krenulo je povlačenje u obalnom smjeru Cavtat – Mlini – Dubrovnik prilikom čega im je 3. bataljon 2. dalmatinske brigade nanio velike gubitke.²⁰⁰

Zbog reljefnih karakteristika frontalni napad na vanjsku obranu Dubrovnika iz istočnog smjera (Župa dubrovačka – Konavle) teško je izvediv. Tek jedan krak ceste prolazi uz uski obalni dio iz Dubrovnika prema Boki kotorskoj, dok je uskotračna željeznica išla kroz unutrašnjost. Fortifikacijski sustav na istočnim padinama brda Srđ iznad Dubrovnika dominira nad Župom dubrovačkom zbog svoje visinske pozicije, a koncentracija obrane za cestovnu komunikaciju svodi se na malu obalnu točku Orsula – Dubac. Potonji obrambeni položaj od velike je važnosti pošto je svega tri kilometra zapadno od njega dubrovačka stara gradska jezgra, njegovim slomom cijeli sjeverni dio vanjske obrane gubi na važnosti. Zbog toga su borbe na ovom dijelu potrajale od 15. do 18. listopada. U bitkama za Konavle nastojalo se i uništiti glavnu neprijateljsku prednost - tešku artiljeriju raspoređenu po Moluntu i drugdje.²⁰¹

Na moru, uskom obalnom pojasu i unutrašnjosti zapadno od Dubrovnika napredovanje NOVJ-e privremeno je zaustavljeno početkom listopada. Zbog dobre utvrđenosti Dubrovnika i manjih obalnih naselja u okolici (Rijeka dubrovačka, Zaton, Slano, Ston) te dijela Elafita (Koločep, Lopud, Šipan, Jakljan) napad s mora bio je također teško izvediv. Ipak, ovladavanjem

¹⁹⁸ Oko 26 engleskih vojnika iskrcalo se 14. kolovoza 1944. godine iz Barija na konavoskoj obali u cilju spajanja s Konavoskim PO. Njihova zadaća bila je obavještajnog karaktera (izvid rasporeda njemačkih snaga), no dogovoreno je i rušenje strateški bitnog željezničkog mosta u Pločicama. Bili su dio britanske vojne misije pri VŠ NOV i POJ na Visu. Nikola Ivanović, »Prebacivanje grupe engleskih vojnika iz Italije u Konavoski partizanski odred 1944. godine.« u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji* (ur. Miroslav Čurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 548-553.

¹⁹⁹ F. Mirošević, *Dubrovački kotar u NDH*: 338.

²⁰⁰ Prilikom povlačenja iz Čilipa u Cavtat njemačke i ustaško-domobranske jedinice imale su oko 50 poginulih. Isto: 339; N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 629.

²⁰¹ N. Anić, *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu* (1941. – 1945.): 133.

ostalnih otoka te pojačanim djelovanjem savezničkog brodograditelja i avijacije uklonjena je mogućnost evakuacije dubrovačke grupacije morskim putem dalje od poluotoka Pelješca. Na tom području djelovale su iz 26. divizije NOVJ-e 1. i 11. dalmatinska brigada te Grupa otočnih PO. Pošto nisu mogli zauzeti Ston, 13. listopada krenulo se u realizaciju plana VŠ NOV i POJ o presijecanju komunikacije Dubrovnik-Metković desantnim napadom na neumsku obalu te prebacivanjem pojačanja na područje Dubrovačkog primorja.²⁰² Tako se nastojalo umjesto frontalnog napada okružiti Ston preko kopna i povezati s hercegovačkim brigadama 29. divizije NOVJ-e koje su imale zadatak osigurati zaleđe.

U Dubrovačkom primorju i pograničnom području prema južnoj Hercegovini djelovao je Dubrovački PO, no to je još uvijek ostalo jedno od posljednjih njemačkih i ustaškomobranskih uporišta u zaleđu. Likvidacijom tih položaja Dubrovnik bi se doveo u potpuno okruženje i moguće probijanje neprijateljskih jedinica iz obruča bilo bi znatno teže. U koordinaciji s desantom 1. i 11. dalmatinske brigade, 13. hercegovačka brigada prešla je 13. listopada u napad na položaje 49. legije „San Marco“ i 1. bojne 9. ustaške brigade u Popovom polju s ciljem osiguranja pruge Zavala – Gabela.²⁰³ Oba poduhvata završila su uspješno, zauzeta je neumaska obala, Ravno i Zavala, a ubrzo i Orahov Do. Tada je došlo i do spajanja dvaju divizija NOVJ-e (26. i 29.) zajedno s Primorskom operativnom grupom (2. dalmatinska brigada).

Nakon što je 1. dalmatinska brigada zaposjela položaje kod dvaju ključnih prometnica prema Metkoviću (Neum i Vukov klanac) Dubrovnik je doveden u operativno okruženje, odnosno sve njegove veze s drugim garnizonima bile su prekinute. Ujedno su stvoreni uvjeti za napad i uništenje neprijateljske grupacije koncentrirane na uskom obalnom pojasu i otocima od Konavala do Stona. Presijecanje komunikacije Dubrovnik-Metković bilo je posljednji uvjet za potonje, no izvlačenje dubrovačke grupacije i dalje se moglo očekivati u tom smjeru.²⁰⁴

²⁰² »Dokument br. 41. Zapovijest Štaba 26. divizije NOVJ od 13. oktobra 1944. podređenim jedinicama da zauzmu Ston, presijeku komunikaciju Dubrovnik-Metković i sadejstvuju 29. diviziji u napadu na Dubrovnik.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 34: 197-199.

²⁰³ N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 627.

²⁰⁴ Glavnina snaga NOVJ (29. divizija i Primorska operativna grupa) koncentrirala se na sjeverni dio vanjske obrane Dubrovnika (Drijen – Ivanica – Brgat – Srđ – Golubov kamen). Izvlačenje prema istoku (Konavle – Boka kotorska) također nije bilo moguće pošto su 2. dalmatinska brigada i Konavoski PO zauzeli sve ključne prometnice, a Boka kotorska nalazila se u polu-okruženju. Iako su 1. i 11. dalmatinska, 13. hercegovačka brigada te Dubrovački PO do 16. listopada praktički prepriječili mogućnost izvlačenja neprijatelja prema zapadu (Dubrovnik – Metković – Mostar), sve do 19. listopada nisu ovladali pojedinim manjim, ali strateški važnim mjestima.

6.2. Vanjska i „neposredna“ obrana Dubrovnika

Sadržaj ovoga poglavlja naizgled nije u korelaciji s naslovom rada, no u konačnici je ključan u vidu novog priloga za polemiku oko ulaska NOVJ-e u Dubrovnik. Potonje se posljedično odrazilo na dotadašnji i budući razvoj antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici. U suvremenoj historiografiji i medijima o ovoj temi postoje različiti podatci, kao i interpretacije istih, koji bitno utječu na čitateljevo stvaranje zaključaka. Premda se istraživanje i dalje većinom bazira na području vojne povijesti, kontroverze u vezi s ovim događajem znatno nadilaze te granice. Shodno tome cilj ovog i sljedećeg poglavlja je preispitivanje podataka kojima se u literaturi i izvorima formira teza o „nebranjenom Dubrovniku“. Iz toga se najčešće iznose zaključci o: nesklonosti pasiviziranog lokalnog stanovništva prema NOP-u, nepostojanju organiziranog i efikasnog oružanog otpora te produbljivanju antagonizama između hrvatskog i srpskog stanovništva. Po pitanju potonjeg otvara se dodatna kontroverza u vezi prelaska dijela zarobljenih i poraženih vojnika JVuO u redove NOVJ-e nakon potpunog sloma u istočnoj i južnoj Hercegovini. Taj se događaj uzima kao presudan uzrok za provođenje oštre politike retribucije u Dubrovniku tijekom poraća, uslijed čega se formirao negativan odnos stanovništva prema NOVJ i novoj civilnoj vlasti.

Dubrovnik se u historiografiji često veže uz diplomatsko nasljeđe iz razdoblja Dubrovačke Republike (1358. – 1806./08.) zbog čega se percipira kao mirno i sigurno područje koje kroz povijest nije bilo pogođeno većim oružanim sukobima. Pošto je razdoblje Republike još uvijek diskutabilno te je svakako van istraživačkog fokusa ovoga rada, istaknimo kako su se u modernoj dubrovačkoj povijesti dogodila tri veća okršaja različitih vojski. Kod tri donekle neusporediva rata - Četvrte koalicije (1806.), Drugog svjetskog (1944.) te Domovinskog (1991./1992.), ipak postoje brojne sličnosti na dubrovačkom području, ponajviše u vojnim manevrima.²⁰⁵ Razlog tome neupitno su prirodno-geografska obilježja Dubrovnika i okolice, odnosno njihov položaj naspram dominantnih brda Srđ (415m) i Golubov kamen (422m).

Tek nakon rusko-crnogorske opsade Dubrovnika (lipanj-srpanj 1806.) pokazao se potpuni nedostatak fortifikacijskog sustava za vanjsku obranu.²⁰⁶ Njegova izgradnja započela je za vrijeme kratkotrajne francuske uprave i nastavljena je pod Habsburškom Monarhijom do početka 20. stoljeća. Tijekom potonjeg razdoblja Dubrovnik i njegova šira okolica bili su

²⁰⁵ Godine u zagradama ne podrazumijevaju cjelokupno trajanje rata, već samo godinu u kojoj se dogodio oružani sukob na dubrovačkom području.

²⁰⁶ Izuzev poznate „Sokol kule“ u Konavlima te pojedinih manjih tvrđava, gradske zidine bile su okosnica obrane Dubrovnika sve do početka gradnje „Fort Imperial“ na Srđu i „Fort Royal“ na otočiću Lokrumu za vrijeme francuske uprave (1806. – 1814.). Oni su također započeli i s fortifikacijom Elafitskih otoka te okolnih naselja.

pogranično područje prema Osmanskom Carstvu pa se shodno tome u njima odvijao proces militarizacije.²⁰⁷

Vanjsku obranu Dubrovnika u užem smislu tvori kružna osnovica fortifikacija na platou brda Srđ te utvrđenja na obližnjim otočićima Lokrumu i Daksi.²⁰⁸ Područje platoa od ključne je strateške važnosti jer su na njegovim umjerenim padinama smješteni Dubrovnik te dio Rijeke i Župe dubrovačke. Na njemu se također odvijala sva komunikacija Dubrovnika sa zaleđem preko ceste Dubrovnik-Trebinje te odvojkom uskotračne pruge Dubrovnik-Uskoplje. Pogodno mjesto za prolazak prema platou iz unutrašnjosti svodi se na uski brdski pojas Brgat – Ivanica koji zbog toga sadrži dodatni niz fortifikacija. Upravo na ovom području koncentrirao se 1. i 3. bataljon 369. pješadijskog puka te su postojeće fortifikacije „osuvremenili“ dodatnim obrambenim sredstvima.²⁰⁹

Stavljanjem unutarnje (neposredne) obrane pod navodnike u naslovu ne negira se njezino postojanje, već se nastoji ukazat na postojeću problematiku. Urbano područje Dubrovnika smješteno je na veoma uskom obalnom pojasu uz izuzetak poluotoka Lapada, no izuzev gradskih zidina na njemu ne postoje značajnije fortifikacije. Tijekom talijanske okupacije izgrađen je manji broj bunkera na južnoj morskoj strani i dominantnim visinskim točkama. Glavna vojarna bila je smještena od kraja devetnaestog stoljeća na istočnoj strani Gruškog zaljeva, udaljena nepuna dva kilometra od gradske jezgre. Točan raspored njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica u urbanom području nije poznat, a u literaturi i izvorima mogu se pronaći tek poneke informacije. Tu je bila smještena dalekometna teška artiljerija sa svrhom kružnog djelovanja prema zaleđu u slučaju partizanskog proboja, ali i prema moru u slučaju iskrcavanja. Riječ je o 26 komada teškog artiljerijskog oruđa različitog kalibra u sastavu Artiljerijske grupe obalske artiljerije (Küstenartilleriegruppe). Njezina podgrupa „Jug“ (Ugruko D-Süd, 612. mornarički artiljerijski divizion) imala je 9, a podgrupa „Sjever“ (Ugruko D-Nord, 949. armijski obalski artiljerijski divizion) 17 komada artiljerijskog oruđa.²¹⁰

²⁰⁷ Prva moderna vojarna izgrađena je u Dubrovniku 1897. godine za 3. i 4. bataljon 23. Domobranske pješačke pukovnije. O gradnji vojarne i fortifikacijskog sustava vidi: Sanja Curić i Nikša Selmani, »Gradnja Domobranske vojarne u kontekstu nacionalnih i modernizacijskih procesa u Dubrovniku potkraj 19. stoljeća.« *Vjesnik dalmatinskih arhiva* 3/1 (2022): 482-511.

²⁰⁸ Na platou Srđa smještene su utvrde: Imperial (J), Strinčjera (SZ), Gradac mali / Gradac veliki (S/SI), Knežica (SI), Dolić mali (I) i Brgat - Delgorgue (I).

²⁰⁹ Najčešće se radilo o kombinaciji iskopa, minskih polja, postavljanja bodljikave žice i mitraljeskih bunkera za odbijanje frontalnog napada. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 625, 626.

²¹⁰ Anić još navodi i 1. divizion 369. artiljerijskog puka. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 625, 631; »Dokument br. 70. Relacija 12. hercegovačke brigade od 5. novembra 1944. upućena Štabu 29. NOU divizije o dejstvima na području Bileće, Dubrovnika i u kotlini Neretve.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 367, bilješka 2.

Prema prijeratnim tumačenjima vojne strategije Dubrovnik je u promatranom trenutku imao obilježje velikog neprijateljskog garnizona („utvrđenog rejona“) čija se vanjska obrana u pravilu uspostavljala na periferiji naseljenog mjesta.²¹¹ Vanjska linija obrane uspostavljala se unutar kruga artiljerijskog dometa s glavne (neposredne) linije u naseljenom mjestu. Takav raspored naizgled je bio primijenjen u Dubrovniku, no plato brda Srđ ne može se okarakterizirati kao gradska periferija, već je riječ o brdskom području neposrednog dubrovačkog zaleđa.²¹² Zbog taktičko-topografskih uvjeta u ovom slučaju glavna obrana može se staviti ispred gradskog područja, dok u njemu ostaje veći broj rezervnih jedinica.²¹³

Pri razmatranju ove problematike potrebno je uključiti i omjer raspoređenih obrambenih snaga koji nije precizno utvrđen.²¹⁴ Posade u utvrđenjima glavne obrane prema objavljenim izvorima bile su poprilično malobrojne, no to se u konačnici ne može potvrditi za njihov ukupan broj. Raspored artiljerije te glavnog i rezervnog ljudstva u ovom je slučaju ovisio o izrazito povoljnim prirodno-geografskim uvjetima za organizaciju drugačijeg tipa obrane.

6.3. Polemika o ulasku jedinica NOVJ-e u Dubrovnik

Kroz prethodna poglavlja nastojalo se između ostalog i istaknuti pojedine ključne uzroke koncentracije partizanske vojske prema dubrovačkom području uz prikaz šireg konteksta. Potonji su podatci od izrazite važnosti za shvaćanje ulaska jedinica NOVJ-e u Dubrovnik. Premda je i ovaj put riječ o problematici koja bi u znanosti većinom trebala biti unutar okvira vojne povijesti i terminologije, ona bitno nadilazi te okvire zbog razloga koji su istaknuti na početku prethodnog poglavlja.

Napad na Dubrovnik započeo je 16. listopada u poslijepodnevnim satima prema planu Štaba 29. divizije i po uputama VŠ NOV i POJ. Ukupno sedam bataljona iz sastava 10. i 12. hercegovačke brigade krenulo je u frontalni napad na položaje 369. pješadijskog puka na platou Srđa i prilaznim mjestima. Istovremeno je 3. bataljon 2. dalmatinske brigade u sastavu Primorske operativne grupe započeo napad na preostale neprijateljske položaje u Konavlima, dok su 2. i 5. bataljon zajedno s Dubrovačkim PO još uvijek vodili bitke oko Orahovog Doa. U

²¹¹ Garnizon se smatrao srednjim ili velikim ukoliko se u njemu nalazio jedan bataljon ili više jedinica. Petar Kleut, *Partizanska taktika*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983: 114.

²¹² Na platou brda Srđ postoji tek nekoliko raštrkanih seoskih naselja. Shodno povijesnom urbanističkom razvoju Dubrovnika gradsku periferiju do 1970-ih godina tvorili su Ploče, Pile – Kono, Gruž i Lapad, odnosno usko obalno područje od rta Višnjica (I) do rta Kantafig (Z).

²¹³ P. Kleut, *Partizanska taktika*: 115.

²¹⁴ Na vanjskoj liniji obrane raspoređivala se 1/3 ili čak 1/2 raspoloživih obrambenih snaga. Isto: 115.

suradnji s potonjim jedinicama 1. i 11. dalmatinska brigada započele su vršiti pritisak zapadno od Dubrovnika na predio Stona i Neuma, pokušavajući u potpunosti onemogućiti neprijateljsko povlačenje prema Metkoviću.

U popodnevnim satima 16. listopada bataljoni 10. i 12. hercegovačke brigade započeli su iz smjera Trebinja napad na njemačko-ustašku obrambenu liniju. Prije prodora prema ključnim strateškim mjestima na platou brda Srđ i Golubovom kamenu trebalo je ovladati visovima koji nad njima dominiraju. Tu je prvenstveno riječ o položajima na planini Vlačica (915m) te na području istočno od iste. Zadatak 10. hercegovačke brigade bio je proboj preko utvrđene uzvisine Drijen, dalje prema Ivanici i Brgatu te u konačnici uništenje neprijateljskih uporišta na Srđu. Dvanaesta hercegovačka brigada dobila je zadatak napada na Golubov kamen i Vlačicu s ciljem ovladavanja Rijeke dubrovačke (Mokošica) te prodora „iza leđa“ neprijatelju na Srđu. Treći bataljon 2. dalmatinske brigade započeo je s napadom na preostala neprijateljska uporišta u Konavlima, nastojeći izvršiti izravan prodor prema Dubrovniku s istočne strane.

Podatci o napadima 10. i 12. hercegovačke brigade variraju u izvorima, ali sasvim je sigurno kako prvi prodor prema Drijenu nije bio uspješan.²¹⁵ Njemačka posada od 60 do 100 vojnika odbila je napad, no dolaskom pojačanja iz rezervnog bataljona 10. brigade te dodatnog bataljona iz 12. brigade Drijen je osvojen u kasnim noćnim satima. Tako su se ostvarili povoljni uvjeti za daljnji prodor prema Ivanici. U jutarnjim satima 17. listopada dva bataljona 10. hercegovačke brigade zauzeli su željeznički postaju Ivanica, ali ne i samo naselje.²¹⁶ Iz Dubrovnika je uslijedio oštar odgovor otvaranjem koncentrirane vatre iz svog raspoloživog artiljerijskog naoružanja. Potonjim bataljonima naneseni su gubitci u ljudstvu te su primorani povući se na početne položaje (Uskoplje – Rupni Do), no ubrzo je naređeno ponovno stupanje u prodor prema izgubljenim položajima. Više uspjeha imao je 3. bataljon 2. dalmatinske brigade koji je uspio zauzeti Cavtat i stupiti u gonjenje neprijatelja prema Župi dubrovačkoj (Mlini). Bataljoni 12. hercegovačke brigade istovremeno su uspjeli zauzeti dio položaja na Vlačici te iznad Rijeke dubrovačke, ugrozivši tako povraćena neprijateljska utvrđenja na Drijenu i Ivanici.²¹⁷

²¹⁵ Štab 29. divizije NOVJ navodi kako je Drijen 16. listopada napadao 1. i 2. bataljon 10. brigade, dok Anić navodi 4. bataljon. Također, podatak zauzimanja Vlačice i Golubovog kamena istoga dana od strane 2. i 3. bataljona 12. hercegovačke brigade nije pronađen u izvorima. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 633; »Dokument br. 84. Relacija Štaba 10. hercegovačke brigade od 13. novembra 1944. Štabu 29. NOU divizije o dejstvima u oktobru na području Bileće, Dubrovnika i Risna.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 513.

²¹⁶ Naselju se nije moglo pristupiti zbog mina. Isto.

²¹⁷ N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 636.

Tijekom 18. listopada pod zaštitom artiljerijske vatre započela je užurbana evakuacija vojnog ljudstva i materijala iz Dubrovnika prema Metkoviću i Mostaru. Razlog tome bio je, izuzev prikazanog pritiska na Srđ i Konavle te Župu dubrovačku, gubitak položaja oko naselja Ston, Slano i u ostatku Dubrovačkog primorja. Time je obrana Dubrovnika postala neodrživa, odnosno postalo je izvjesno kako će sve raspoložive snage trebati angažirat na probijanju obruča prema zapadu. Povlačenje je započelo i s glavne obrambene linije, no na njoj je još uvijek ostao dio manjih posada uz artiljerijsku podršku kako bi se dobilo na vremenu. Nastupile su borbe za Ivanicu i Brgat koje su okončane u popodnevnim satima uz povećane gubitke 29. divizije koja je ipak ovladala strateški najznačajnijim područjem platoa brda Srđ.²¹⁸

Na istočnoj strani 3. bataljon 2. dalmatinske brigade tijekom 18. listopada slomio je neprijateljsko uporište u Mlinima (Župa dubrovačka) i tako pristupio prema spomenutom položaju Dubac. Nakon kraćih borbi potonji bataljon je u večernjim satima zauzeo ključnu obrambenu točku, jednu od posljednjih na glavnoj obrambenoj liniji. Znajući kako je glavna snaga već napustila Dubrovnik, 3. bataljon 2. dalmatinske brigade prvi je ušao u staru gradsku jezgru.²¹⁹ Njemačke i ustaško-domobranske jedinice postupno su napuštale Dubrovnik od početka listopada, dok je potpuna evakuacija prema njemačkom zapovjedništvu bila zakazana za dvadeseti istoga mjeseca. Potonja informacija prema sekundarnim izvorima nije bila dospjela do NOVJ-e, a to je vidljivo i prema samome razvoju događaja.²²⁰ Povlačenje se u naslovnoj polemici najčešće koristi u prilog prikazu „olakotnog“ ulaska NOVJ-e bez većih napora u napušteni Dubrovnik.²²¹ Sadržajem ove cjeline nastojalo se u konačnici dati prilog protu-tezi,

²¹⁸ U borbama 16. - 18. listopada jedinice 29. divizije ubile su i zarobile oko 160 neprijateljskih vojnika. Gubitci su bili 17 poginulih i 49 ranjenih, od toga 2 zapovjednika čete te 3 zapovjednika voda. D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 360.

²¹⁹ U izvorima i literaturi često se navodi kako su u Dubrovnik prve ušle jedinice 10. hercegovačke brigade, no one su ušle naknadno. Tome u prilog, izuzev pojedinih povijesnih vrela, ide raspored jedinica NOVJ u večernjim satima 18. listopada. Hercegovačke brigade 29. divizije NOVJ još uvijek su osiguravale plato brda Srđ te položaje u Rijeci dubrovačkoj koje, između ostalog, nisu ovladale do 19. listopada. N. Anić, »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.«: 636.

²²⁰ D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*: 357.

²²¹ Takav prikaz pružaju pojedini izvori vojnih tumačenja napada na Dubrovnik:

„Klasičan napad na Dubrovnik nije ni vršen, već su u njega bez otpora 18. oktobra 1944. u 21 čas ušle jedinice 10. i 12. hercegovačke brigade 29. NOU divizije i 3. bataljon 2. dalmatinske (proletherske) brigade koje su u prethodnim dejstvima razbile neprijatelja na prilazima grada.“ »Dokument br. 301. Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ od 11. oktobra 1944. Štabu Drugog udarnog korpusa NOVJ da sa svojim jedinicama dejstvujete ka Slanom i Smokovljanima i da obavesti o toku priprema za napad na Dubrovnik.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 14: 266. bilj. 4.

„„Ključ odbrane Dubrovnika leži u Ivanici i Brgatu. Napadač, ukoliko bi uspio da ovlada s Brgatom i Ivanicom, može [s] pravom da smatra da je ovladao i sa Dubrovnikom, jer sa ovih položaja može lako da presiječe sve veze od Dubrovnika sa pozadinom i tako prisili neprijatelja na predaju odnosno napuštanje Dubrovnika u koliko isti ne bi raspolagao sa flotom.“ »Dokument br. 84. Relacija Štaba 10. hercegovačke brigade od 13. novembra 1944.

odnosno potkrijepiti tezu o branjenom Dubrovniku. Premda je potpuno napuštanje Dubrovnika tijekom 18. listopada znatno olakšalo ulazak jedinica NOVJ-e, koje u samome početku frontalnog udara nisu ostvarile očekivani uspjeh, evakuacija je započela ranije od planiranog datuma u veoma kaotičnom proboju bez organizacije.²²² Potonje je bilo posljedica operativnog okruženja te frontalnog napada na Dubrovnik, a ishod je u cjelini bilo potpuno uništenje dubrovačke grupacije, odnosno potpuna vojna pobjeda NOVJ-e na širem dubrovačkom području.

Vojna pobjeda NOVJ-e narušena je postupcima koji su uslijedili tijekom uspostavljanja nove „narodne“ vlasti u Dubrovniku. U prvim tjednima provođena je oštra politika retribucije prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima te bivšem političkom rukovodstvu VŽ Dubrava. U večernjim satima 19. listopada, dan nakon zauzeća Dubrovnika, na istočnoj prilaznoj cesti strijeljana je manja grupa tek unovačenih vojnika 9. posadnog zdruga.²²³ Istovremeno je započela internacija „narodnih neprijatelja“ prema ranije sastavljenom popisu, a većina interniranih odvedena je u noći 23. listopada na otočić Daksu i strijeljana.²²⁴ Obračun s poraženim vojnicima i nekadašnjim političkim uglednicima te imućnim građanima nastavio se i tijekom narednih mjeseci.

Zaključno, zauzeće Dubrovnika od strane NOVJ-e bilo je rezultat postignutih vojnih uspjeha na području južne Dalmacije i Hercegovine od kolovoza do listopada 1944. godine. Potonja događanja ipak treba razdvojiti od procesa uspostavljanja nove vlasti u Dubrovniku, a predstojeće razdoblje masovnog nasilja nije rezultat olakotnog ulaska NOVJ-e. U literaturi se također često pogrešno ističe kako su hercegovačke brigade 29. divizije NOVJ u stvarnosti bile ispunjene zarobljenim vojnicima JVuO, odnosno simpatizerima četničkog pokreta koji su

Štabu 29. NOU divizije o dejstvima u oktobru na području Bileće, Dubrovnika i Risna.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 508.

Ali i prilikom revizije napada na Dubrovnik 1944. godine:

„I tako su ti hercegovački proleter, dojučerašnji četnici potpukovnika Petra Bačovića, dana 18. listopada, oko 21 sat, kada su bili sigurni da u Gradu nema hrvatske vojske, „hrabro“ ušetalu u Grad...“ V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 86.

²²² O zapisima njemačkih časnika tijekom povlačenja vidi: »Dokument br. 47. Zapovijest Štaba 29. divizije NOVJ od 15. oktobra 1944. podređenim jedinicama za napad na Dubrovnik.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom V, knj. 34: 217-218, bilj. 3.

²²³ Riječ je o mjestu „Orsula“, u blizini spomenutog Dubca. Strijeljana je 13 vojnika, većinom iz Konavala, koji su se prethodni dan predali 10. hercegovačkoj brigadi u Komolcu (Rijeka dubrovačka), a potom su internirani u improvizirani logor. V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 87.

²²⁴ Ekshumacijom 2010. godine utvrđene su 53 žrtve, letak „„Lica u službi okupatora i lica koja rade aktivno protiv antifašističkog pokreta“ koji je bio javno objavljen u Dubrovniku uoči internacije sadržavao je popis od 55 imena. Letak je objavljen u: V. L. Pešević, *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*: 98. Vidi i: Igor Borić i Jelena Ljubković, »Discovering the 60 years old secret: identification of the World War II mass grave victims from the island of Daksa near Dubrovnik, Croatia.« *Croatian Medical Journal* 52/3 (2011): 327-335.

potom u Dubrovniku provodili osvetničku odmazdu nad Hrvatima.²²⁵ U prilog prikazanoj antitezi i uloženom naporu za obranu dubrovačkog područja dodatno idu i posljedice bitke na Vukovom klancu. Nakon presijecanja komunikacije Dubrovnik-Metković 15. listopada, njemačke su jedinice u povlačenju „zapele“ na relaciji Ston-Neum. Uzmemo li u obzir kako je preostali dio jedinica uspješno napustio Dubrovnik prilikom napada NOVJ-e, na potonjoj se relaciji od 18. do 23. listopada nalazila cijela njemačka grupacija zadužena za obranu Dubrovnika. Proboj koji su pokušali izvesti kod Vukovog klanca rezultirao je potpunim uništenjem 369. divizije, dok je dio jedinica uspio odstupiti prema Metkoviću i dalje prema Mostaru. Prema izvještaju štaba 26. divizije svega dvije brigade (1. i 11. dalmatinska) uspjele su ubiti i zarobiti 2 000 njemačkih vojnika i časnika te uništiti 12 tenkova, 2 transportna vozila i 20 kamiona. Od vojne tehnike zaplijenjeno je 211 motornih vozila, jedan ispravan tenk, 60 raznih topova, 289 konja i dr.²²⁶ Pogubnost ovog probijanja zastupljena je i u njemačkim izvorima. Ukoliko se na potonje podatke nadoda i neutvrđen, ali neupitno postojeći broj dodatnih njemačkih jedinica i vojne tehnike koje su uspjele izvršiti proboj, dobiva se prava slika angažirane vojne sile u obrani dubrovačkog područja.

²²⁵ Prelazak simpatizera četničkog pokreta i poraženih ili zarobljenih vojnika JVuO u partizanske jedinice neupitno se odvijao tijekom rujna i listopada na području Hercegovine, a to je vidljivo i u vojnoj korespondenciji. Neutemeljeno je ipak tvrditi kako su 10. i 12. hercegovačka brigada NOVJ u trenutku ulaska u Dubrovnik bile sastavljene većinom od bivših četnika. O tome vidi: »Dokument br. 84. Relacija Štaba 10. hercegovačke brigade od 13. novembra 1944. Štabu 29. NOU divizije o dejstvima u oktobru na području Bileće, Dubrovnika i Risna.« *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 30: 506.

²²⁶ Jedinice 1. i 11. dalmatinske brigade imale su 56 mrtvih i oko 260 ranjenih. Nikola Anić, *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske : 1943.-1945.* Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada; Zagreb: Dom i svijet, 2004: 123-128.

7. ZAKLJUČAK

U pogledu općeg cilja istraživanja razvoja antifašističkog pokreta u Dubrovniku i okolici tijekom 1943./44. godine kroz rad se nastojalo prikazati njegove zasebne karakteristike. Kroz uvodni osvrt na predratni komunistički pokret u Dubrovniku i njegov pristup prema početnim ratnim zbivanjima istaknut je niz problema koji će ih pratiti sve do kraja rata. Shodno tome primjetan je znatno drugačiji, odnosno, poprilično sporiji razvoj komunističkog pokreta u samome Dubrovniku naspram njegove najuže okolice (Dubrovačko primorje, Župa Dubrovačka, Konavle). Najbolji primjer toga u konačnici je usporedba Dubrovnika s obližnjim poluotokom Pelješcem ili područjem južne Hercegovine. Dubrovački komunisti bili su malobrojni, pasivni i u određenoj mjeri neorganizirani. To je vidljivo kroz učestale provale obavještajnih službi, nemogućnost okupljanja partijskih ćelija u neposrednoj blizini i izostanak pokušaja formiranja oružanog krila sve do polovice 1942. godine. Premda bi u prilog tome išle i kritike partijskog rukovodstva iz Splita koje su zastupljene u izvorima, njih treba uzimati s oprezom.

Razlozi takvog razvoja komunističkog pokreta u Dubrovniku mogu se prvotno potražiti u predratnoj političko-društvenoj slici. Komunističke ideje nisu bile raširene među stanovništvom, pa čak ni radništvom obuhvaćenim u sindikalnim organizacijama pod utjecajem KPJ. Drugi razlog ogledava se u izoliranosti dubrovačkih komunista zbog prirodno-geografskih obilježja samoga područja, prisutne koncentracije talijanskih/njemačkih/četničkih jedinica, ali i nedostane pomoći iz Splita ili pak Hercegovine. Prema partijskom ustroju MK KPH Dubrovnik bio je „podređen“ OK KPH za Dalmaciju u Splitu, iako je geografski bliži partijskim organizacijama u Hercegovini ili Crnoj Gori. Rukovodstvo iz Splita trebalo se pobrinuti za organizaciju i strategiju komunističkih organizacija u Dubrovniku, pošto je primjetno kako ustroj nije bilo moguće uspostaviti „odozdo“ i pridobiti široke mase. Kroz rad je u više navrata prikazana interakcija splitskog rukovodstva s MK KPH Dubrovnik, no do sredine 1943. godine stanje se nije bitno poboljšalo. Veza s partijskim organizacijama u Hercegovini koje su od početka rata imale i vojno krilo bila je također loša zbog prometne izoliranosti te prikazanog antagonizma između hrvatskog i srpskog stanovništva.

Intervencijom partijskih instruktora iz Splita ipak je nastala bitna promjena krajem 1941. godine kada se u punom smislu formira antifašistički pokret u Dubrovniku. Dio stanovništva pristupio je organizacijama koje nisu bile isključivo komunističke, premda je ukupnu inicijativu preuzeo MK KPH Dubrovnik. Tijekom 1942. i 1943. godine antifašistički pokret u Dubrovniku jačao je pretežito među mladima, vjerojatno zbog straha od mobilizacije

na istočni front ili drugdje u trenucima početka velikih gubitaka osovinskih jedinica. Međutim, na dubrovačkom području izostalo je stupanje u oružani ustanak, odnosno sve do rujna 1943. godine nije formirana partizanska borbena grupa. Pritom je primjetna kontinuirana prisutnost predratne problematike, unatoč određenim promjenama i općenitom jačanju antifašističkog pokreta.

Kapitulacija Italije nedvojbeno je poseban povijesni događaj za dubrovačko područje. Odbijanjem predaje oružja grupacije od oko 25 000 talijanskih vojnika uz preventivni manevar njemačkih jedinica iz zaleđa nastala je jedinstvena i kompleksna situacija naspram ostatka jadranske obale. Djelomičnim idiografskim pristupom takvoj problematici nastojalo se pružiti razloge zbog kojih dolazi do talijanskog otpora i nedostatne reakcije MK KPH Dubrovnik. U tom pogledu verificirana je postavljena teza o jačanju antifašističkog pokreta u kontekstu širokog narodnog ustanka na dalmatinskoj obali i otocima. Dojam o neprimjenjivosti potonje teze u slučaju Dubrovnika može se steći prema podatku o razoružavanju svega dvije talijanske posade i to pod inicijativom SKOJ-a, no potrebno je sagledati dublje posljedice, kao i položaj MK KPH Dubrovnik u trenutku kapitulacije. Prema samome razvoju događaja scenarij razoružavanja kao u Splitu bio je malo izgledan za Dubrovnik. Prema njemu su se koncentrirale dvije talijanske divizije s ukupno oko 30 000 vojnika, a uz to je od 3. rujna manja posada 7. SS divizije iz zaleđa zauzela ključno strateško mjesto – aerodrom na Grudi. U vojnom aspektu lokalni antifašistički pokret već je prije službene kapitulacije Italije bio „najslabija karika“. Osnovni problem ležao je u nepostojanju oružane/borbene grupacije i odgovarajućeg vojnog predstavništva MK KPH Dubrovnik prilikom stupanja u pregovore. Kada u konačnici uz sve navedeno pridodamo i odluke zapovjednika divizija „Messina“ (G. Spicacci) i „Marche“ (G. Amico) o pružanju otpora Nijemcima, bilo kakav vid pregovora između MK KPH Dubrovnik i talijanskog zapovjedništva nije bio ostvarljiv. Reakciju MK KPH Dubrovnik uslijed kapitulacije Italije treba promatrati u tom kontekstu.

Neočekivani postupak i uspjeh SKOJ-a Dubrovnik pri razoružanju dvaju talijanskih posada imao je dalekosežne posljedice, a ujedno je i pokazatelj općeg antifašističkog raspoloženja i porasta borbenog morala među mlađom populacijom u Dubrovniku, što je u skladu s kontekstom primijenjene teze. Premda je zaplijenjena količina oružja neusporedivo mala naspram drugih primjera diljem dalmatinske obale i otoka, ostvaren je jednak učinak na borbeni moral koji je rezultirao mobilizacijom stanovništva u NOR. Osnivanje prve borbene grupacije (Dubrovački PO) te odlazak oko 150 osoba iz Dubrovnika u jedinice NOVJ-e može se smatrati iznimno povoljnim ishodom s obzirom na nezahvalan položaj MK KPH Dubrovnik

tijekom kaotične situacije u prvim tjednima rujna 1943. godine. Dalekosežne posljedice obrađene su i izložene u poglavlju „Djelovanje antifašističkog pokreta u Dubrovniku tijekom 1944. godine“, čime se zaključuje postavljena teza.

Posljednje dvije istraživačke cjeline koncipirane su na temama iz područja vojne povijesti, shodno preuzimanju inicijative NOVJ-e na jugoslavenskom ratištu nakon 1943. godine. U tom pogledu nastojalo se primarno pridonijeti rasvjetljenju iznimno kompleksnih oružanih sukoba u dubrovačkom zaleđu tijekom rujna i listopada 1944. godine. Ujedno se nastojalo dati solidan prilog poznavanju desantnog ratovanja NOVJ-e tijekom napada na otoke južne i srednje Dalmacije. Navedena ratna zbivanja potrebno je promatrati u kontekstu političkih promjena, pri čemu je u radu naglasak stavljen na odnose Saveznika prema NOP-u. Sve prethodno navedeno baza je za istraživanje mikro-historijske teme ulaska partizanskih jedinica u Dubrovnik. Zbog postojane kontroverze potonja tema nešto je više zastupljena u historiografiji nego li pojedini drugi aspekti Dubrovnika u Drugom svjetskom ratu. Međutim, rijetko koje istraživanje, izuzev pojedinih od N. Anića, pristupa ovoj temi iz pogleda vojne povijesti. Na tom tragu razrađeno je istraživanje kojim se odbacuje stajalište o „nebranjenom“ Dubrovniku 18. listopada 1944. godine. Premda su njemačke jedinice već mjesecima napuštale Dubrovnik, odnosno datum njihovog konačnog odlaska već je bio određen od zapovjedništva, ne može se tvrditi kako su jedinice NOVJ-e bez sukoba ušle u prazan grad. Plan i raspored obrane Dubrovnik bio je pomno planiran, no pritom je potrebno razumjeti njegovu primjenu shodno prirodno-geografskim obilježjima dubrovačkog područja. S druge strane, plan napada VŠ NOV i POJ ne može se svesti samo na frontalni proboj 18. listopada, već je potrebno istaknuti dovođenje uskog pojasa oko Dubrovnika u operativno okruženje. Time je započeo sustavni raspad njemačke obrane, ali i plana unaprijed zakazanog povlačenja. Prema dostupnoj vojnoj dokumentaciji može se utvrditi kako je izravan frontalni napad NOVJ-e započeo istovremeno s dovođenjem Dubrovnika u potpuno okruženje od 16. do 18. listopada 1944. godine. Uspješno osvajanje Dubrovnika od strane NOVJ-e bilo je na vojnom planu prvenstveno rezultat dugotrajnog niza akcija prema južnodalmatinskim otocima i na području istočne i južne Hercegovine. U strateškom smislu Dubrovnik je imao vojno-politički značaj za sve zaraćene strane, pri čemu je zasebno istražen interes britanske vojne misije u suradnji s četničkim pokretom.

Arhivski izvori i literatura

Objavljeni arhivski izvori

Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Beograd: Prosveta, 1945.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Centralnog komiteta KP Jugoslavije i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije. 1. septembar — 31. decembar 1944. godine, tom II knjiga 14 ur. Vojan Juvošević. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1981.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini, maj 1944. godine, tom IV knjiga 25 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini, august 1944. godine, tom IV knjiga 28 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini, septembar 1944. godine, tom IV knjiga 29 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Bosni i Hercegovini, oktobar-novembar 1944. godine, tom IV knjiga 30 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj, rujan 1943. godine, tom V knjiga 19 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj, april 1944. godine, tom V knjiga 26 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1961.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj, oktobar 1944. godine, tom V knjiga 34 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1966.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavenskih naroda.. Dejstva na Jadranu, juli 1942 - januar 1944. godine, tom VIII knjiga 1 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1959.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Nemačkog Rajha, 1944-1945 godine, tom XII knjiga 4 ur. Dragoslav Džinić. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1979.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, avgust 1944 – maj 1945. godine, tom XIV knjiga 4 ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije, 1985.

Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata. Siječanj-ožujak 1944. godine, knjiga 10 ur. Braniča Vinko. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1986.

Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. DOKUMENTI (1. izdanje) ur. Blanka Matković i Ivan Pažanin. Zagreb: Projekt „Hrvatska povijest 1941.-1948.“, 2011. Digitalno izdanje <https://www.scribd.com/doc/56938053/Zlocini-i-Teror-u-Dalmaciji-1943-1948>, pristup lipanj 2023.

Neobjavljeni arhivski izvori

Muzej Domovinskog rata Dubrovnik

Zbirka dokumenata

Zbirka memoarske građe

Zbirka fotografija i negativa

Novinska izdanja

Slobodna Dalmacija. Split, 1943. 1944.

Knjige, članci i radovi u zbornicima

Anić, Nikola. »Oslobođenje Dubrovnika u listopadu 1944.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 611-642.

Anić, Nikola. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu (1941. – 1945.). Knjiga 1. : Od okupacije do oslobođenja*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2013.

Anić, Nikola. *Povijest Osmog dalmatinskog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske : 1943.-1945.* Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada; Zagreb: Dom i svijet, 2004.

Baker, Elisabeth. *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu. Druga knjiga: Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj* ur. Phyllis Auty i Richard Clogg. Prijevod Jelena Ivičević i Konstantin Miles. Zagreb: Globus, 1978.

Benić, Vedran. *Dubrovački spomenar : sentimentalno putovanje sjećanjem na Grad*. Zagreb: Arslris, 2012.

Bodrožić, Milica. »O ustašama i četnicima u dubrovačkom kraju 1941-1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj bobi i socijalističkoj revoluciji (ur, Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1062-1088.

Borić, Igor i Ljubković, Jelena. »Discovering the 60 years old secret: identification of the World War II mass grave victims from the island of Daksa near Dubrovnik, Croatia.« *Croatian Medical Journal* 52/3 (2011): 327-335.

Bukvić, Novak-Zdenko, »Rad Mjesnog komiteta KPH Dubrovnik prilikom oslobođenja Dubrovnika 18. X. 1944.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 112-116.

Caratan, Branko. »Hrvatska i antifašizam.« *Politička misao* 32/2 (1995): 106-111.

Curić, Sanja i Selmani, Nikša. »Gradnja Domobranske vojarne u kontekstu nacionalnih i modernizacijskih procesa u Dubrovniku potkraj 19. stoljeća.« *Vjesnik dalmatinskih arhiva* 3/1 (2022): 482-511.

Dabelić, Ivo. »Prilog upoznavanju s akcijama mljetske flotile u drugoj polovici 1943. godine.« *NAŠE MORE* 30/6 (1983): 255-257.

Danon Kurpjel, »Ruka i oko sjećanja.« u: Djelo novinara Rudimira Roteru (ur. Đorđe Obradović). Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2007: 9-12.

Dizdar, Zdravko. »Brojdbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 28 1/2 (1996): 161-196.

Đuraš, Mirjana. »Djelatnost instruktora PK KPH Mate Bilobrka u Dubrovniku.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 99-107.

Franulović, Frano-Trenta. »Formiranje Prve dubrovačke čete.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 531-537.

Geiger, Vladimir i Leček, Suzana. »Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata.« *Časopis za suvremenu povijest* 50/1 (2018): 7-33.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb: Europapress holding-Novi Liber, 2008.

Isaić, Vladimir. »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1089-1099

Ivanović, Nikola. »Prebacivanje grupe engleskih vojnika iz Italije u Konavoski partizanski odred 1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 548-553.

Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske: 1937-1941*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1972.

Jurović, Ante. »Organizaciono stanje KPH na dubrovačkom području uoči drugog svjetskog rata i u 1941. godini.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 61-70.

Kapović, Mato. »Revolucionarni radnički pokret u Dubrovniku 1919-1941. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 19-41.

Karakaš Obradov, Marica. »Saveznički zračni napadi na Split i okolice i djelovanje Narodne zaštite u Splitu tijekom Drugog svjetskog rata.« *Historijski zbornik* 61/2 (2008): 323-349.

Kleut, Petar. *Partizanska taktika*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.

Kolo, Petar. »Organizacioni razvoj KPH u kotaru Dubrovnik 1941-1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 121-135.

Kommenović, Danilo i Kreso, Muharem. *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1979.

Kostić, Nikola. »Rad MK KPH u Dubrovniku od konca 1943. godine do 15. V. 1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 108-112.

Mandić, Hrvoje. »Operacija Bura (27. siječnja - 4. veljače 1945.), prodor njemačke vojske i oružanih snaga NDH u južnu Hercegovinu.« *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 18/35 (2015): 11-28.

Marjan, Davor. »Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine.« *Časopis za suvremenu povijest* 35/2 (2003): 545-576.

Milovanović, Nikola. *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Knjiga 4: Slom*. Beograd: Slovo ljubve, 1983.

Mirošević, Franko. »Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik 1931.–1940.« *Časopis za suvremenu povijest* 43/1 (2011): 155-182.

Mirošević, Franko. »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 51/2 (2013): 631-674.

Mirošević, Franko. »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52/2 (2014): 565-607.

Mirošević, Franko. *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2016.

Mirošević, Franko. »Organizacija uprave u Velikoj župi Dubrava i sigurnost njezinih građana u 1944. godini.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 55/2 (2017): 541-602.

Mirošević, Franko. *Martin Klarić, borac za radnička prava i dubrovački revolucionar*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2021.

Mojaš, Mato. »Selo Trnovica u narodnooslobodilačkoj borbi.« *NAŠE MORE* 16/1 (1969): 11-12.

Odak, Dinko. »Slomljena osovina: Utjecaj kapitulacije Italije na NOP u Dalmaciji.« Pregledni članak, 2011. Objavljen kao šestodijelni feljton na Hrvatskom povijesnom portalu 2010. godine. (https://www.academia.edu/30992495/SLOMLJENA_OSOVINA_UTJECAJ_KAPITULACIJE_ITALIJE_NA_NOP_U_DALMACIJI, pristup lipanj 2023.)

Pašalić, Tomislav. »Stvaranje i razvoj oružanih jedinica NOR-a u južnoj Dalmaciji 1941-1944.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 409-439.

Pešević, Vjekoslav Lujo. *Kotar dubrovački u domovinskom ratu 1941. - 1945. godine, te u poraću*. Dubrovnik : Udruga veterana Hrvatski domobran, 2005.

Radić, Damir. »Filmovi Lordana Zafranovića.« *Hrvatski filmski ljetopis* 6/24 (2000): 51-75.

Sulzberger, Cyrus Leo. *Drugi svjetski rat. Drugi dio*. Prijevod: Vlatko Šarić. Split: Marjan tisak, 2005.

Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici : istine i zablude*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2011.

Tomasevich, Jozo. *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945*. Preveo Nikica Petrak. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979.

Trifković, Gaj. »„Katastrofa izbjegnuta za dlaku”: njemački izvori o Kninskoj bitci 1944.« *Časopis za suvremenu povijest* 53/2 (2021): 549-569.

Ujdurović, Miroslav. »Narodnooslobodilački odbori na dubrovačkom području 1941-1944. godine.« u: Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (ur. Miroslav Ćurin). Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije 1985: 689-705.

Popis kratica

AFŽ – Antifašistička fronta žena

BiH – Bosna i Hercegovina

CK – Centralni komitet

DAD – Državni arhiv u Dubrovniku

DAST – Državni arhiv u Splitu

DUMUS – Dubrovački muzeji

HDA – Hrvatski državni arhiv

HOP – Hrvatski oslobodilački pokret

HRO – Hrvatska revolucionarna organizacija

HRS – Hrvatski radnički savez

HSS – Hrvatska seljačka stranka

JNA – Jugoslavenska narodna armija

JNOF – Jedinствена narodnooslobodilačka fronta

JNS – Jugoslavenska narodna stranka

JRZ – Jugoslavenska radikalna zajednica

JUGORAS – Jugoslavenski radnički savez

JVuO – Jugoslavenska vojska u otadžbini

KPH – Komunistička partija Hrvatske

KPJ – Komunistička partije Jugoslavije

MDRD – Muzej Domovinskog rata Dubrovnik

MK – Mjesni komitet

MSP – Muzej suvremene povijesti

MVAC - *tal. Milizia Volontaria Anti Comunista* (Dobrovoljačka antikomunistička milicija)

NDH – Nezavisna Država Hrvatska

NGNO (JVuO) - Nezavisna grupa nacionalnog otpora (Jugoslovenske vojske u otadžbini)

NOO – Narodnooslobodilački odbor

NOP – Narodnooslobodilački pokret

NOR – Narodnooslobodilački rat

NOU – Narodnooslobodilačka udarna

NOV(J) – Narodnooslobodilačka vojska (Jugoslavije)

OK – Oblasni komitet

ORJUNA – Organizacija jugoslavenskih unitarista

PK – Pokrajinski komitet

PO(J) – Partizanski odredi (Jugoslavije)

POS – Pomorski obalni sektor

SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije

UO – Ujedinjena opozicija

USAOH - Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske

VŠ – Vrhovni štab

VŽ – Velika župa

Sažetak

Dubrovačko područje bilo je od iznimne strateške važnosti za sve zaraćene strane koje su na njemu obitavale tijekom Drugog svjetskog rata. Antifašistički pokret bio je znatno razvijeniji u okolici Dubrovnika, nego li u samome gradu. Glavni razlozi njegovog sporijeg razvoja te slabog utjecaja na stanovništvo mogu se pronaći u predratnoj političkoj situaciji i kasnijoj koncentraciji neprijateljske vojske u Dubrovniku. Uslijed kapitulacije Italije ipak dolazi do bitnijih promjena. Opće antifašističko raspoloženje među mladima u Dubrovniku rezultiralo je zapljenom manje količine oružja te osnivanjem Dubrovačkog partizanskog odreda. Kroz narednih godinu dana dubrovačka obala postaje moguća meta savezničkog iskrcavanja. Dok su pridošle njemačke jedinice uspostavljale čvrstu desantnu obranu, novo krilo četničkog pokreta koncentriralo je svoje jedinice u zaleđu s ciljem prodora prema Dubrovniku. J. B. Tito odlučio je koncem ljeta 1944. godine preduhitriti britanske i četničke vojne planove te zauzeti područje južne Dalmacije zajedno s Dubrovnikom. Time se ujedno nastojalo i onemogućiti njemačko povlačenje iz Grčke preko južnodalmatinske obale. Nizom operacija na južnodalmatinskim otocima te u južnoj i istočnoj Hercegovini od proljeća 1944. godine jedinice NOVJ-e dovode Dubrovnik 16. listopada u operativno okruženje. Nakon dvodnevni borbi uspješno je okončana bitka za Dubrovnik. Uslijedio je daljnje uništenje njemačkih jedinica koje su se povlačile prema Metkoviću i Mostaru te višemjesečno razdoblje odmazde nad zarobljenim vojnicima i civilnim stanovništvom u Dubrovniku.

Ključne riječi: Dubrovnik, kapitulacija Italije, Drugi svjetski rat, antifašizam

Summary

The Dubrovnik area was of exceptional strategic importance to all warring parties during World War II. The anti-fascist movement was much more developed in the surroundings of Dubrovnik than in the city itself. The main reasons for its slower development and weak influence on the population can be found in the pre-war political situation and the subsequent concentration of enemy forces in Dubrovnik. However, there were significant changes following Italy's surrender. The general anti-fascist sentiment among the youth in Dubrovnik led to the seizure of a small quantity of weapons and the establishment of the Dubrovnik Partisan Unit. Over the next year, the Dubrovnik coast became a possible target for Allied landings. While incoming German units established a strong coastal defense, a new wing of the Chetnik movement concentrated its forces in the hinterland with the aim of advancing towards Dubrovnik. At the end of the summer of 1944, J. B. Tito decided to preempt British and Chetnik military plans and occupy the area of southern Dalmatia, including Dubrovnik. This also aimed to prevent the German withdrawal from Greece via the southern Dalmatian coast. Through a series of operations on the southern Dalmatian islands and in southern and eastern Herzegovina from the spring of 1944, the units of the NOVJ (Yugoslav Partisans) brought Dubrovnik into an operational encirclement on October 16. After two days of fighting, the Battle of Dubrovnik was successfully concluded. This was followed by further destruction of retreating German units towards Metković and Mostar, as well as a several-month period of reprisals against captured soldiers and the civilian population in Dubrovnik.

Key words: Dubrovnik, capitulation of Italy, World War II, antifascism